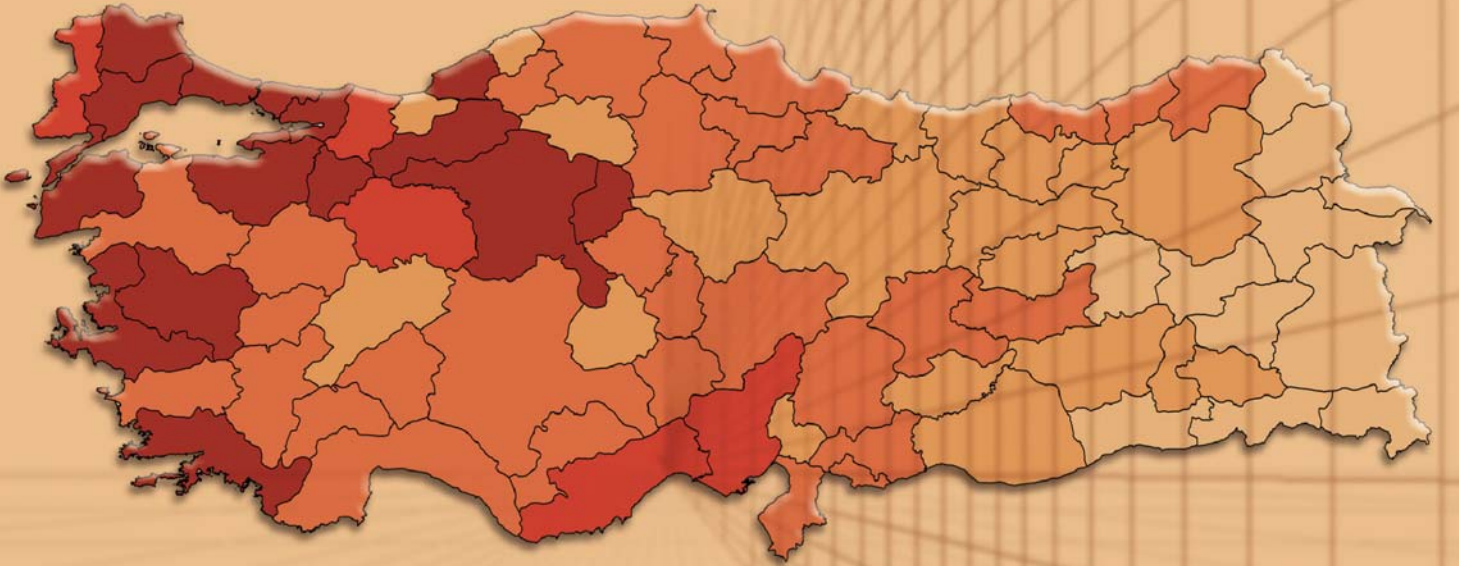

TÜRK SANAYİCİLERİ VE İŞADAMLARI DERNEĞİ

TÜRKİYE'DE BÖLGESEL FARKLAR VE POLİTİKALAR

TÜRK SANAYİCİLERİ VE İŞADAMLARI DERNEĞİ

TÜRKİYE'DE BÖLGESEL FARKLAR VE POLİTİKALAR

Eylül 2008

(Yayın No. TÜSİAD-T/2008-09/471)

Meşrutiyet Caddesi, No: 46 34420 Tepebaşı/İstanbul

Telefon: (0212) 249 07 23 · Telefax: (0212) 249 13 50

© 2008, TÜSİAD

Tüm hakları saklıdır. Bu eserin tamamı ya da bir bölümü, 4110 sayılı Yasa ile değişik 5846 sayılı FSEK. uyarınca, kullanılmazdan önce hak sahibinden 52. Maddeye uygun yazılı izin alınmadıkça, hiçbir şekil ve yöntemle işlenmek, çoğaltılmak, çoğatılmış nüshaları yayılmak, satılmak, kiralanmak, ödünç verilmek, temsil edilmek, sunulmak, telli/telsiz ya da başka teknik, sayısal ve/veya elektronik yöntemlerle iletilmek suretiyle kullanılamaz.

ISBN : 978-9944-405-44-7

Graphis Matbaa

Yüzyıl Mahallesi Matbaacılar Sitesi 1. Cadde No: 139 Bağcılar / İSTANBUL
Tel: 0212 629 06 07 Pbx Faks: 0212 629 03 85
www.graphis.com.tr

ÖNSÖZ

TÜSİAD, özel sektörü temsil eden sanayici ve işadamları tarafından 1971 yılında, Anayasamızın ve Dernekler Kanunu'nun ilgili hükümlerine uygun olarak kurulmuş, kamu yararına çalışan bir dernek olup gönüllü bir sivil toplum örgütüdür. TÜSİAD, demokrasi ve insan hakları evrensel ilkelerine bağlı, girişim, inanç ve düşünce özgürlüklerine saygılı, yalnızca asli görevlerine odaklanmış etkin bir devletin var olduğu Türkiye'de, Atatürk'ün çağdaş uygarlık hedefine ve ilkelerine sadık toplumsal yapının gelişmesine ve demokratik sivil toplum ve laik hukuk devleti anlayışının yerleşmesine yardımcı olur. TÜSİAD, piyasa ekonomisinin hukuksal ve kurumsal altyapısının yerleşmesine ve iş dünyasının evrensel iş ahlakı ilkelerine uygun bir biçimde faaliyette bulunmasına çalışır.

TÜSİAD, uluslararası entegrasyon hedefi doğrultusunda Türk sanayi ve hizmet kesiminin rekabet gücünün artırılarak, uluslararası ekonomik sistemde belirgin ve kalıcı bir yer edinmesi gerektiğine inanır ve bu yönde çalışır. TÜSİAD, Türkiye'de liberal ekonomi kurallarının yerleşmesinin yanı sıra, ülkenin insan ve doğal kaynaklarının teknolojik yeniliklerle desteklenerek en etkin biçimde kullanımını; verimlilik ve kalite yükselişini sürekli kılacak ortamın yaratılması yoluyla rekabet gücünün artırılmasını hedef alan politikaları destekler.

TÜSİAD, misyonu doğrultusunda ve faaliyetleri çerçevesinde, ülke gündeminde bulunan konularla ilgili görüşlerini bilimsel çalışmalarla destekleyerek kamuoyuna duyurur ve bu görüşlerden hareketle kamuoyunda tartışma platformlarının oluşmasını sağlar.

Sabancı Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Alpay Filiztekin tarafından hazırlanan "Türkiye'de Bölgesel Farklar ve Politikalar" başlıklı bu çalışma, bölgesel kalkınma kuramları, politika önermeleri, Türkiye'de bölgesel farklar, Türkiye'de ve Avrupa Birliği'nde bölgesel kalkınma politikaları konularını kapsamaktadır.

Eylül 2008

ÖZGEÇMİŞ

Doç. Dr. Alpay FİLİZTEKİN

Alpay Filiztekin, ekonomi dalında lisans derecesini 1989 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nden, doktora derecesini ise 1994 yılında Boston College'den aldı. 1994-2000 yılları arasında Koç Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapan Filiztekin, halen Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Araştırma alanları; iktisadi büyüme, verimlilik, bölgesel kalkınma, görelî fiyatların dağılımı ve uygulamalı makroekonomidir.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	11
BÖLÜM 1: BÖLGESEL KALKINMA KURAMLARI	17
1.1 Neo-Klasik Büyüme ve İçsel Büyüme Modelleri	19
1.2 Kalkınma İktisadı	24
1.3 İktisadi Coğrafya	26
1.4 Yeni Ekonomik Coğrafya Modelleri	27
BÖLÜM 2: POLİTİKA ÖNERMELERİ	31
2.1 Bölgesel Kalkınma Politikaları: Gereklik	33
2.2 Bölgesel Kalkınma Politikaları: Temel İlkeler	34
2.3 Bölgesel Kalkınma Politikaları: Ana Yaklaşımlar	36
2.4 Bölgesel Kalkınma Politikaları: Araçlar	38
BÖLÜM 3: TÜRKİYE'DE BÖLGESEL FARKLAR	43
3.1 Gelir Dağılımı	45
3.2 Bölgesel Verimlilik Farkları	54
3.2.1 Sektörel Yapı	55
3.2.2 Uzmanlaşma	60
3.2.3 Yığınlaşma	61
3.2.4 Artan Ölçek Ekonomileri ya da Verdoorn Yasası	64
3.2.5 Bölgeler arası Bağınıtılı	65
3.3 Bölgesel Emek Piyasaları	66
3.3.1 Nüfustaki Gelişmeler	68
3.3.2 İşgücüne Katılım	69
3.3.3 Emek Piyasaları	74
3.4 İnsan sermayesi	77

3.5 Kentleşme ve İçgöç	82
3.5.1 İçgöç	83
3.5.2 Kentleşme	87
3.6 Diğer Unsurlar	89
BÖLÜM 4: TÜRKİYE'DE BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI	91
BÖLÜM 5: AVRUPA'DA BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI VE DENEYİMLER	101
BÖLÜM 6: DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	111
EKLER	117
Ek-A: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması	119
Ek-B: Metinde Geçen Bazı Teknik Analizler Üzerine Notlar	120
KAYNAKÇA	129

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: İBBS-1 Bazında Bölgesel Katma Değer	46
Tablo 2: İBBS-1 Bazında Bölgesel Kişi Başına Katma Değer	47
Tablo 3: Kişi Başına Katma Değer Farklarının Bölgeler Arası ve Bölge İçine Ayrıştırılması	48
Tablo 4: Kişi Başına Gelir Artışının Bileşenleri	54
Tablo 5: İBBS-1 Bazında Bölgesel Çalışan Başına Katma Değer	55
Tablo 6: İBBS-1 Bazında Bölgelerin Sektörel Yapısı (Katma Değer Payları).....	56
Tablo 7: İBBS-1 Bazında Bölgelerin Sektörel Yapısı (İstihdam Payları)	57
Tablo 8: Pay Analizi.....	58
Tablo 9: Bölgesel ve Sektörel Verimlilik	59
Tablo 10: Yığınlaşma	63
Tablo 11: Endüstrilere Göre Ölçek Getirisi.....	64
Tablo 12: Bölgesel Büyüme ve Ülke Büyüme Oranları Arasında Bağınıt	65
Tablo 13: İBBS-1 Bölgeler Bazında Kişi Başı İl Katma Değeri Artışı Ayrıştırması	67
Tablo 14: Nüfustaki Gelişmeler	69
Tablo 15: İşgücüne Katılım	70
Tablo 16: İşgücüne Katılmama Nedenleri	71
Tablo 17: İşgücüne Katılım, Genel Nüfus Sayımı Sonuçları	72
Tablo 18: Yaş Gruplarına Göre Kentsel Bölgelerde İşgücüne Katılım	74
Tablo 19: İstihdam Artış Hızı	75
Tablo 20: İşsizlik	76
Tablo 21: Yaş Gruplarına Göre Kentsel İşsizlik, 2000 GNS Sonuçları	77
Tablo 22: Ortalama Bitirilen Okul Yılı	78
Tablo 23: Yüksek Okul Mezunlarının Oranı	79
Tablo 24: Yüksek Okul Mezunlarının Bölgelere Dağılımı	80
Tablo 25: Meslek Okul Mezunlarının Oranı ve Bölgelere Dağılımı	81
Tablo 26: Öğretmen Başına Öğrenci Oranları	82

Tablo 27: Göç Hızları	84
Tablo 28: Göç Etme Nedenleri	85
Tablo 29: Göç Edenlerin İstihdam Durumu	86
Tablo 30: Göç Edenlerin Eğitim Durumu	87
Tablo 31: Kentleşme Oranları	88
Tablo 32: Kent Sayıları	89

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1a: Türkiye Ortalamasına Oranla Kişi Başına İl Katma Değeri, 1980.....	49
Şekil 1b: Türkiye Ortalamasına Oranla Kişi Başına İl Katma Değeri, 2000.....	49
Şekil 2: Başlangıç Gelir Düzeyi ve Büyüme.....	50
Şekil 3: Başlangıç Gelir Düzeyi ve Uzun Vade Gelir Düzeyi.....	51
Şekil 4: Büyüme ve Tarımın Payı.....	61

GİRİŞ

GİRİŞ

Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana uygulana gelen iktisat politikaları zaman içerisinde önemli değişikliklere uğramış olsa da, bölgesel kalkınma sorununa atfedilen önem pek değişmemiştir. İthal ikameci politikaların tercih edildiği altmış ve yetmişli yıllardaki ulusal planlarda bölgesel kalkınmaya yapılan vurgu, bugün, dışa açık ekonomi politikaları ve Avrupa Birliği üyeliği tartışmaları içerisinde yine yerini almaktadır. Bu kadar değişime rağmen bu konunun gündemde kalması boşuna değildir: Bölgesel eşitsizlikler, ülkenin ekonomisinin gelişmesinin ve refahın sağlanmasının önünde büyük engel teşkil etmektedir.

Bölgesel eşitsizlikler, öncelikle, ekonominin *etkin* çalışmadığının bir göstergesidir. İşsizlik oranları arasındaki büyük farklar, birçok bölgemizde önemli bir kaynağın, emeğin, gereksizce heba edildiğine işaret etmektedir. Bölgesel işsizlik sorununun, diğer bölgelere kaydırılmadan, çözülebilmesi halinde, yeni yaratılan dengeli istihdam başka bölgelerde üretilen mallara olan talebi de arttıracak, böylelikle tüm bölgelerde işsizlik oranlarının azalmasına ve tüm ülkede gelir seviyesinin önemli ölçüde artmasına neden olabilecektir.

Öte yandan, gelişmiş bölgelere doğru hızlı göçler sonucu çok ağır bedel taşıyan 'metropoller' yaratılmasını da engelleyecektir. Büyük şehirlerimizde aşırı nüfus yoğunluğu sonucu yaşanan, trafik sıkışıklığı, çevre sorunlarından yüksek ev kiralarına kadar, birçok sorunu çözmek için kaynakların boşa harcanması engellenmiş olacaktır. Bu kaynakların alternatif kullanımları, ekonomiyi canlandırabilecek, refahın artmasına büyük katkı sağlayabilecektir.

Her şeyin ötesinde, uzun süredir var olan bölgesel eşitsizlikler toplumdaki *adalet* duygusunu da zedelemektedir. Birçok yörede insanların iş bulma beklentileri, gelişmiş metropollerin merkezlerinden çok daha düşüktür. Karamsarlık ve yılgınlık, özellikle de genç nüfus arasında, yayılmaktadır. 2006 yılı Hanehalkı İşgücü Anketi sonuçlarına göre, öğrenci ya da çalışamaz halde olmayıp, işgücüne dahil olmayan nüfusun %3.5'ini "iş bulma ümidi" olmayanlar oluşturmaktadır. Erkek nüfus içerisinde bu oran %10.3'e kadar yükselmektedir. Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt'i kapsayan bölgede, işgücünde yer almayan çalışabilir durumdaki her iki erkekten biri iş bulma umudu olmadığını söylemektedir.

İşsizlik ve yılgınlık çok daha büyük sosyal ve siyasi sorunları da beraberinde getirmektedir. Gelecek beklentisi olmayan insanların, kendilerine yatırım yapma şevki kalmamaktadır. Bunun sonucunda da vatandaşlar arasında eğitime atfedilen değer düşmektedir. Eğitimsiz kitlelerin iş bulma şansları daha da azalmakta ve sorun sarmal biçimde artarak sürmektedir.

Öte yandan çalışarak kazanma imkânı kalmayan insanların haksız kazançlara yönelmeleri kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu durumda da, çalışan insanların haklarını almaları, kamu kaynaklarının adil dağılımı mümkün olamamakta, adalet duygusu kaybı iş ve aş sahibi nüfusa da sirayet ederek, karşılıklı güvensizlik ortamını körüklemektedir.

Türkiye’de bölgesel kalkınma konusuna Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren ilgi gösterilmiş olmakla beraber, bugün hâlâ bölgesel farkların büyük ölçülerde olduğu görülmektedir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, eldeki veriler izin verdiği ölçüde, çeşitli düzlemdeki farklar, bir kez daha, ortaya konulmaktadır. Bugünkü durumun uygulanan politikaların sonucu mu, yoksa bu politikalara rağmen mi olduğu¹, bu çalışmanın konusu değildir. Fakat görünen odur ki, bu politikaların başarısız olduğu kanısı, en azından merkezi idarede, hâkim hâle gelmiştir. Bunun sonucu olarak da, son dönemde, yeni politikalar üretilmeye başlanmış ve bunların aracı olarak Bölgesel Kalkınma Ajansları kurulmuştur.

Ancak bu yeni girişim konusunda toplum içerisinde kuşkular ve kaygılar olduğu da görülmektedir. Bölgesel Kalkınma Ajansları’nın varlık sebepleri, bunlara konulan hedeflerin yerindeliği ve bu kurumların konulan hedeflere ulaşmadaki yeterlilikleri tartışılmaktadır (Tekeli, 2007). Bu çabaların Avrupa Birliği’ne (AB) üyelik sürecinde, Birliğin bölge politikalarına uyum amaçlı olduğu bilinmektedir. AB hâlihazırda kendi içerisinde var olan büyük bölgesel farklılıklarla mücadele etmekte ve bu konuda önemli miktarda kaynak harcamaktadır. Türkiye’nin AB’ye üyeliği ile, sorunun daha da genişlemesi ve kaynak ihtiyacının artması endişesi taşıyan birçok Birlik üyesi, Türkiye’den konuyu ciddiye aldığını ve bölgesel farkların azaltılması yönünde kararlılığını göstermesini beklemektedir.

Sadece yukarıda anlatılan nedenlerle bile, Türkiye’de ulusal refahın artırılması için bölgesel farklılıkların azaltılması gerekmektedir. Avrupa Birliği’ne üyelik süreci bu ko-

1 Bu konu ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve TEPAV tarafından 2006 yılında düzenlenen *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu* sonunda Genel Değerlendirme Paneli’nde tartışılmıştır (ODTÜ ve TEPAV, 2007).

nudaki çabaların hızlandırılması açısından bir fırsat olarak görülmeli, bu süreçte Birliğin Türkiye'den beklentileri, ülkenin çözüm bekleyen sorunları hakkında birikim yaratmakta kullanılmalıdır. AB'nin bölgesel politikalarının mutlak olarak alınmaması gerekir. Kaldı ki bu politikaların ne kadar başarılı olduğu da tartışma konusudur (Boldrin ve Canova, 2001). Gerektiği hallerde Türkiye kendi çözüm araçlarını üretmeli, kullanmalı ve AB'ye bunların gerekçelerini anlatabilmeli, hatta örnek olmalıdır. Bu araçların üretilmesi, uygun olanların seçilebilmesi ve yerinde kullanılması ise önce sorunun ve olası çıkış yollarının ne olduğunun tartışılması ile mümkündür.

Bölgesel kalkınma ile ne anlaşıldığının açık olarak belirtilmesi nasıl araçlar tasarlanacağına saptanması açısından oldukça gereklidir. Genellikle, bu kavram iktisadi büyüme ile özdeş olarak kullanılmaktadır. Bu yaklaşım, iktisadi büyümenin, kalkınmanın daha 'yumuşak' alanlarında –sosyal, kültürel ve siyasi alanlarında– da doğrudan refahı arttıracacağı varsayımını zımnen kabul etmektedir. İktisadi büyüme ise *etkinliğin* artması ile mümkündür, o zaman, politikalar bu konuya odaklanmalıdır. Buna karşılık, bölgesel kalkınmayı '*sosyal dışlama*' ('social exclusion') ya da 'sosyal dışlanmışlık' olarak algılayan yaklaşımın önerdiği politikalar bir önceki ile kimi zaman tam bir karşıtlık taşımaktadır. Ne var ki, sosyal dışlama ile ne kastedildiği de oldukça muğlaktır. Çoğunlukla, "mahrumiyet/yoksunluk", "kutuplaşma" ve "farklılaşma" kavramaları ile beraber ele alınmakta olup, bunlar arasındaki ayrımlar yeterince iyi ifade edilmediğinden (Armstrong ve Taylor, 2000), karışıklık yaratmakla beraber, kabaca, 'maddi ve/veya diğer araçları olmayan bireylerin sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel hayata katılımları' (Brennan ve diğ., 1998) olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda, iktisadi yaklaşımı da içeren sosyal dışlama yaklaşımına, iktisatçılar tarafından '*hakkaniyet*' ('*denkserlik*', '*equity*') sorusu da denmektedir. İktisat yazını içerisinde 'etkinlik' ile 'hakkaniyet' arasında çoğu zaman "ödünleşim" ilişkisi ("trade off") olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla hedefin seçimi araçların seçimini de belirleyecektir.

Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı, bölgesel kalkınma için bir reçete hazırlamak değil, olası politikaları tartışmaya açmak, farklı bakış açılarını bütünsellik içerisinde ortaya koymaktır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde bölgesel kalkınma sorununa farklı kuramsal yaklaşımlar özetlenmektedir. Her ne kadar seçici olunmaya çalışılmış ise de, yaklaşımların çeşitliliği sorunun ne kadar büyük olduğunun bir göstergesidir.

Daha sonra, çeşitli yaklaşımların ışığında ortaklık gösteren seçilmiş değişkenler üzerinden Türkiye'deki bölgesel farkların boyutları saptanmaya çalışılmıştır. Kuram-

sal yaklaşımların işaret ettiği değişik çözüm önerilerinin tartışıldığı dördüncü bölümü, Türkiye'nin bölgesel kalkınma konusunda geçmişte ürettiği ve uyguladığı politikalar ile Avrupa Birliği'nin bölgesel kalkınma anlayışının tartışması takip etmektedir. Son bölümde ise çalışmanın ana fikirleri tekrar vurgulanmakta, eksiklikler ve yapılması gereken yeni çalışmalar tartışılmaktadır.

B Ö L Ü M
1

BÖLGESEL KALKINMA
KURAMLARI

Bölgesel kalkınma konusunda iktisat yazınında birçok kuram bulunmaktadır. Bu kuramlar, kimi zaman birbirlerine rakip kimi zaman da birbirlerini tamamlar niteliktedir. Diğer bütün bilim dallarında olduğu gibi, iktisadi modeller de belirli varsayımlar üzerine kurulu olduklarından, bu varsayımların geçerliliği oranında gözlemlenen olguları açıklayabilmektedirler. Öyle ki, bazen bir model, bir küme olguyu açıklayabilirken, başka bir küme olgunun tamamen tersi yönde öngörüler sunabilmektedir. Öte yandan, birbirinden çok farklı varsayımlarla hareket eden modeller aynı olgulara değişik açıklama ve yollardan ulaşabilmektedir. Tüm bu nedenlerle, bir modeli diğerinden üstün görmek mümkün değildir.

Bu çalışmada, Türkiye'deki bölgesel kalkınma sorununun, kuramsal yaklaşımların öngörülerini doğrultusunda –ve verilere ulaşılabilindiği oranda– ele alınması düşünülmüştür. Ancak, yukarıda anlatıldığı nedenlerle belli bir yaklaşımı/modeli temel almak, irdelenmenin, en azından, eksik kalmasına neden olacaktır. Dolayısıyla, Türkiye'deki bölgesel farklılıkların incelenmesini, var olan belli başlı kuramlar çerçevesinde kurma yöntemi benimsenmiştir. Bu durumda, var olan kuramlar ve bunların bulgularının kısaca özetlenmesi gerekmektedir. Kuşkusuz, burada tüm yaklaşımların hakkını verecek anlatmak olası değildir; sadece iktisat yazınında çok fazla yer işgal eden modeller, belirleyici varsayımları ve temel öngörülerini vurgulanarak kısaca özetlenecektir².

1.1 Neoklasik Büyüme ve İçsel Büyüme Modelleri

Her ne kadar coğrafyanın iktisadi gelişmede oynadığı rol yirminci yüzyılın başında üretilen çalışmalarda vurgulanmışsa da, ana-akım iktisat yazınında, coğrafyaya (bölgeye) hiç yer vermeyen **neoklasik büyüme modeli** önemli bir baskınlık kurmuştur. Solow (1956) tarafından geliştirilen neoklasik büyüme modelinde, kısa vadede kişi başına gelirdeki artış, sermaye birikimi ve teknolojik gelişmeye bağlıdır. Sermayenin getirisinin azalan olması, bir başka deyişle sermaye miktarı arttıkça sermayenin üretime olan katkısının azalıyor olması, uzun vadede büyümenin ancak teknolojik gelişme ile olacağı anlamına gelir. Solow modelinde teknolojik gelişme dış kaynaklıdır (exogenous), dolayısıyla bu model uzun dönemde kişi başına gelir artışlarını açıklamaya çalışmaz. Teknolojik gelişmenin dış kaynaklı olması ve, dolayısıyla da, her bölgenin aynı teknolojik büyüme hızına sahip olması, ülkeler ya da bölgeler arasında görülen farkların geçici

2 Kuramların daha ayrıntılı incelendiği kaynaklar bazıları şöyle sıralanabilir: Armstrong ve Taylor (2000), Brakman ve diğ. (2001), Stimson ve diğ. (2006), Pike ve diğ. (2006), Malizia ve Feser (2005); ayrıca Türkçe olarak İldırar (2004).

olduğu anlamına gelir. Model uzun dönemde bütün bölgelerde kişi başı gelir seviyelerinin eşitlenmesini öngörür.

Modelde bütün bölgelerin eşit gelir düzeyine ulaşmaları için üretim fonksiyonlarının, teknolojinin ve yapısal ya da kurumsal diğer faktörlerin, örneğin nüfus artışının ve tasarruf oranlarının, aynı olduğu varsayılmaktadır. Aynı şekilde bölgelerde piyasa mekanizmasının tam rekabetçi olduğu da varsayılmaktadır. İki bölge arasında başlangıçta üretim faktörlerinin dağılımına bağlı olarak gelir farklılıkları olabilir. Bu durumda, üretim faktörlerinin getirisi bölgeler arasında önce farklılık gösterecek; ancak zaman içerisinde, eğer faktörlerin bölgeler arasında hareket edebilme imkânı varsa, faktör sıkıntısı çeken bölgeye hızlı bir kayış olacak, hem faktör getirileri hem de kişi başına gelir eşitlenecektir. Örneğin, Batı'da sermaye arzı Doğu'ya oranla daha yüksek ise, bu bölgede sermayenin getirisi görece olarak daha düşük olacaktır. Bu durumda Batı'daki sermayenin Doğu'ya göç etmesi, Doğu'da artan sermaye nedeni ile faizler üzerinde aşağıya doğru bir baskı oluştururken, Batı'da arzın azalması nedeni ile faizlerin artması sonucunu doğuracaktır. Bu göç, her iki bölgede faizler eşitlenene kadar devam edecektir. Aynı durum emek için de geçerlidir. Ücretler, bölgeler arasında eşitlenene kadar emek bir bölgeden diğerine doğru akacaktır.

Bu varsayımların geçerli olduğu durumda, neoklasik modelin öngörüsü bölgeler arasında eşitsizliğin mutlak olarak yok olmasıdır. Bu durum iktisat yazınında *mutlak yakınsama (absolute convergence)* olarak adlandırılmaktadır. *Geri kalmışlığın üstünlüğü (advantages of backwardness)* de denebilecek olan bu öngörü, başlangıçta görece olarak daha yoksul olan bölgelerin daha hızlı büyümeleri gerektiği anlamına gelmektedir.

Model varsayımlarının geçerli olmaması durumunda ise her bölge kendi durağan durumuna (uzun dönemde ulaşılacak kişi başı gelir düzeyine) yakınsayacak; ancak gerek kısa vadede gerekse de uzun vadede bölgeler arasında gelir farklılıklarının varlığı kaçınılmaz olacaktır. Bu duruma ise *koşullu yakınsama (conditional convergence)* adı verilmektedir. Neoklasik modeli sınavan, gerek ülkeler arası gerekse de bölgeler arası, sayısız uygulamalı çalışmalarda, *koşullu yakınsamanın* daha çok rastlanan bir durum olduğu sonucuna varılmıştır. Hatta, Quah (1993) ülkeler arasında yakınsamayı araştırdığı çalışmasında, ülkelerin nihai olarak iki grupta, zenginler ve yoksullar olarak, toplulaştığı sonucuna varmıştır.

Ülkeler arasında bazı yapısal ve kurumsal farklılıklar beklenebilir. Ancak bir ülkenin bölgelerinin birbirlerine çok benziyor olmaları, farklı olmalarından daha doğaldır. Örneğin, her ne kadar bölgeler arasında doğurganlığın aynı olmaması beklenir bir durum ise de, emeğin serbest ve maliyetsiz dolaşımı söz konusu olduğundan, bölgelerdeki nüfus artış hızının, göçler sayesinde eşitlenmesi gerekir. Benzer şekilde, bir ülke içerisinde tasarruf oranlarının bölgeler arasında farklılıklar göstermesini açıklamak da oldukça zordur. Bu durumda, mutlak yakınsamanın olmamasını üretim fonksiyondaki farklılıklarla açıklamak gerekir.

Bölgelerin üretimlerinin sektörel yapıları bu anlamda önemli gözükmemektedir. Gerçekten de neoklasik modelin sınındığı birçok çalışmada sektörel yapının önemli olduğu görülmüştür (Barro ve Sala-i-Martin, 1991, 1992). Ancak, iktisat yazınında model daha çok emek ve sermaye dışında üçüncü bir faktörün, insan sermayesinin varlığını dikkate alan yönde geliştirilmiştir (Mankiw ve diğ., 1992). Bir bölgedeki nüfusun sahip olduğu yetenekler ve teknolojik gelişmeyi algılama ve uyarılma kapasitesi bölgeler arasındaki farklılaşmayı açıklamakta kullanılmaktadır.

Bölgelerin birbirlerine yakınsamıyor olduğu bulgusu, neoklasik modelin tartışılmasını da getirmiş ve farklı kuramların geliştirilmesine neden olmuştur. Özellikle Romer (1986, 1990) ve Lucas (1988), çalışmaları ile ***içsel büyüme modelleri*** adı verilen yeni bir kuramsal açılımın öncülüğünü yapmışlardır. Bu yeni modeller, neoklasik modelden iki konuda ayrılmaktadırlar. Bunlardan ilki, teknolojik gelişmenin içselleştirilmesi, bir başka deyişle teknolojik gelişmenin nasıl olduğunun modellenmesi, dolayısıyla da uzun dönemde bölgeler arasında görülen kişi başı gelir farklarının açıklanması yönündedir. Diğeri ise biriktirilebilir faktörlerin getirisinin azalan olmadığı varsayımdır.

Birinci yaklaşıma göre, eğer bir ülkedeki/bölgedeki teknolojik gelişme, neoklasik modelden farklı olarak, daha önce o bölgede var olan teknoloji düzeyine bağlıysa, –başlangıçta teknolojik bilgi birikimi yüksek olan bölgelerde bu birikim daha hızlı artıyorsa– bölgeler arasında bilgi birikimi farkları, bunun sonucunda da gelir farklarının artması kaçınılmazdır. Bu tür bir yaklaşım, teknolojik birikimin bölgeler arasında hareketliliğinin olmadığı varsayımına dayalıdır. Örneğin, teknolojik olarak geri düzeyde başlayan Doğu, hiçbir zaman Batı'nın gelişmiş teknolojisini elde edemeyecek ve hiçbir zaman Batı'yı yakalayamayacaktır. Teknoloji transferinin mümkün olduğu durumlarda ise yakınsama neoklasik modelden çok bir farklılık göstermeyecektir.

İkinci yaklaşım, biriktirilebilir faktörlerin getirilerinin, özellikle de sermayenin getirisinin, azalan olmaması üzerine kuruludur. Bu türün ilk modellerinde, firma düzeyinde içsel ekonomiler yerine, daha çok ülke ya da endüstri bazında dışsal ekonomilerin varlığı açıklayıcı olarak kullanılmıştır (içsel ve dışsal ekonomilerin tanımını için ekteki ‘Notlar’ kutusuna bakınız). Ancak, daha sonra geliştirilen modellerde eksik rekabet altında olumlu içsel ekonomilerden de yararlanılmıştır. Dışsal ekonomilerin varlığı, firmalar arasında akışıma (spillover) ve stratejik tamamlayıcılığa izin vermede, bunun sonucunda da farklı dengelere ulaşılmasına olanak sağlamaktadır. Firmalar arasında akışıma örnek olarak, bir firmanın yaptığı araştırma ve geliştirme sonucunda ortaya çıkan yeniliğin o bölgedeki diğer firmalar tarafından da kullanılarak herkesin daha fazla gelir elde etmesi verilebilir. Stratejik tamamlayıcılığa örnek olarak ise, bir firmanın yaptığı araştırma ve geliştirme çabalarının, rekabet gereği, tüm firmaları benzer şekilde davranmaya itmesi sonucu herkesin daha etkin çalışmasını gösterebiliriz. Biriktirilebilir faktörlerin artan getirisi yaklaşımına en uygun örnek, yazında “AK-modeli” olarak geçen, teknolojik gelişmenin endüstrideki tüm firmaların toplam sermaye stoğuna bağlı olduğu modeldir. Bir endüstriye ne kadar çok sermaye yatırılmış ise, o endüstrideki teknolojik gelişme daha hızlı olacaktır. Bu da, firmanın kendi sermayesi ne kadar olursa olsun, endüstrideki diğer firmalar ile aynı hızda bir teknolojik büyümeye sahip olması, bir başka deyişle de kendi sermayesinin getirisinin daha yüksek olması anlamına gelmektedir. Bölgeler arasında başlangıçta sermaye birikimi farklılıkları söz konusu olduğunda, bu tür dışsallıklar gelir farklarının açılmasına neden olacaktır.

Notlar: İçsel ve Dışsal Ölçek Ekonomileri

Alışlagelmiş iktisadi varsayımlar altında bölgeler arasındaki farkları açıklamak oldukça zordur. Bu nedenle daha yirminci yüzyılın başından itibaren kimi iktisatçılar ana-akım kuramların dışına çıkarak ölçek ekonomilerini modellerin içerisinde kullanmaya çalışmışlardır. Ne var ki, bu tür varsayımlar eldeki bilimsel araçlarla uzun süre modellenememiş, bu nedenle de öncü yaklaşımlar analitik çerçeveden yoksun olarak adlandırılmış ve göz ardı edilmiştir. Oysa son yıllarda, bilgi birikimindeki artış artık doğrusallık ötesi varsayımların da modellenmesine izin vermektedir. Giderek ölçek ekonomilerini içeren modeller, özellikle de *yeni ekonomik coğrafya modelleri*, daha sıklıkla kullanılmaktadır. Ölçek ekonomilerinin basit tanımlarını burada vermek, yeni modellerin değerini anlamak için gerekli olacaktır.

'Ölçek ekonomileri' üretim miktarı arttıkça ortalama maliyetin azalması anlamına gelir. Scitovsky (1954) çalışmasında ölçek ekonomilerinin nedenlerini sınıflamaya çalışmıştır. *İçsel ekonomiler*, firmanın kendi üretimindeki artış sonucu ortalama maliyetinin düşmesi anlamına gelir. Böylelikle firma büyüdükçe, küçük firmalara karşı olan ortalama maliyet üstünlüğü giderek artacaktır. İçsel ekonomilerin varlığı, aynı zamanda eksik rekabetin olduğu anlamına da gelir. Çünkü büyük firma, giderek küçük firmaları piyasa dışına itecektir.

Dışsal ekonomiler ise, ortalama maliyetteki azalmanın endüstrinin toplam üretim miktarındaki artışın sonucu ortaya çıkması durumudur. Dışsal ekonomiler *saf (pure)* (kimi zaman *teknolojik* de denilir) olabildiği gibi, *maddi (pecuniary)* de olabilir. Saf dışsal ekonomiler endüstri düzeyinde teknolojik birikimin firmanın maliyetlerini azaltması anlamındadır. *Marshallgil ekonomiler* de denen bir türü, bilginin firmalar arasındaki akışımıdır (iş arkadaşları ile yemek yerken duyulan bilginin maliyetleri azaltmada kullanılabilmesi gibi). Bu durumda piyasadaki rekabet tam olabilir. Maddi dışsal ekonomiler ise piyasa dolayımıyla fiyatlar üzerine gelen ve firmanın üretim kararını değiştiren etkiyi ifade eder. En çok kullanılan örnek, bölgede firmanın kullandığı özel girdiler için ya da yetmişmiş emek için büyük bir piyasanın olmasıdır. Böylelikle firma istediği girdiyi daha ucuza bulabilecektir. Bu tür dışsallıkların fiyatlara etkisi ancak piyasada eksik rekabet olması ile mümkündür.

Kaynaklar:

Scitovsky, T. (1954), 'Two Concepts of External Economies', *Journal of Political Economy*, Cilt 62, sayfa 143-151.
Brakman, S., H. Garretsen ve C. Van Marrewijk (2001), *An Introduction to Geographical Economics*, Cambridge University Press, Cambridge.

Yeni içsel büyüme modelleri böylelikle, ölçek ekonomilerinin yerleşmesi yoluyla, hem bölgeler arasındaki gelir ve büyüme oranları arasındaki farkları açıklayabilmekte, hem de aradaki farkın neden kapanmayacağına dair mekanizmayı tanımlamaktadırlar. Buna karşılık, bu modellerde coğrafyanın/mekânın yeri çok açık değildir.

1.2 Kalkınma İktisadı

Her ne kadar içsel büyüme kuramı çerçevesinde ortaya atılan modeller neoklasik modelin eksikliklerine bir cevap olarak gözüksün de, kullanılan fikirlerin büyük bir çoğunluğu daha önce '**kalkınma iktisadı**' olarak adlandırılan alt-disiplinin içerisinde tartışılmıştır. Yeni büyüme modellerinin, eski kalkınma modellerinden farkı, neoklasik iktisat anlayışının temelinde yer alan mikroekonomik temel üzerine inşa edilme ilkesini kullanıyor olmasıdır.

Kalkınma iktisadı çerçevesinde, örneğin, Rosenstien-Rodan (1943), makalesinde, ölçek ekonomilerinin büyüme açısından önemini vurgulamaktadır. Rosenstein-Rodan'a göre az gelişmişliğin nedeni yetersiz piyasa büyüklüğüdür. Planlı olarak ve eşgüdüm içerisinde yapılacak yatırımlar sayesinde dışsal ekonomiler harekete geçirilecek ve böylelikle hızlı sanayileşme ve büyüme sağlanabilecektir. Hiçbir firmanın kârlılığı üretimini tek başına arttırması ile gerçekleşmez, bunun için diğer firmaların da üretimlerini arttırmaları gerekmektedir: "*Değişik endüstrilerin tamamlayıcılığı* büyük-ölçekli planlı sanayileşme için en önemli savunmayı sağlamaktadır." Ancak Rosenstein-Rodan'da '*Büyük İtki*' (*Big Push*) olarak da bilinen bu yaklaşım firma davranışlarının ayrıntılı incelenmesi sonucu ortaya çıkan bir bulgu olmaktan daha çok, kavramsal düzeyde önerme olarak kalmaktadır.

Kalkınma iktisadı içerisinde yer alan bir başka yaklaşım, **ihracat-tabanlı kalkınma** modelidir. Neoklasik modelin arz yönlü bakışına karşılık talebi öne çıkaran model, bölgenin başlangıçta sahip olduğu kaynaklara dayanarak diğer bölgelere mal ve hizmet ihracı ile büyüdüğünü öne sürmektedir. Dışarıdan gelen talep sonucu mal ihracı ile gelişmeye başlayan bölgede, gelirler arttıkça yerel talep de körüklenmeye başlar; üretim miktarındaki artış, hem ihracat malları üreten sektörde hem de yerel ihtiyacı karşılayan mal ve hizmetleri üreten sektörlerde, katlanarak büyürken, dışsal ekonomilerin devreye girmesi bölgeler arasındaki uçurumun açılması sonucunu verir. Ancak bu yaklaşım, bölgenin başlangıçta sahip olduğu kaynakların bölgeler arasında akışkanlığının olmadığı varsayımına dayanmaktadır. Aksi takdirde "Heckscher-Ohlin faktör bolluğu" olarak

adlandırılan, bölgenin an az bir girdi açısından zengin olmasının getirdiği üstünlüğün çok anlamı olmayacaktır (Armstrong ve Taylor, 2000). Doğal kaynaklar için geçerli olan bu varsayımın, bölgeler arasında kolaylıkla yer değiştirilebilecek olan emek ve sermaye gibi diğer faktörler için ne kadar geçerli olduğu şüphelidir.

Yine kalkınma iktisadı içerisinde çokça vurgulanan bir yaklaşım **birikimli nedensellik** (cumulative causation) modelidir. Myrdal (1957) çalışmasında olumlu dışsal ekonomilerin büyümeyi pekiştirdiği, bölgesel gelir farklarının birikerek arttığı sonucuna varır. Model, bir bölgenin neden büyümeye başladığı sorusuna cevap vermemekle beraber, bir kez büyüme başlayınca bölgenin firmalar için çekici hale geldiği, firmaların bölgeye yığılmaları sonucunda da ciddi oranda akışimler (spillovers) ortaya çıktığını öngörür. Öte yandan, Hirschman (1958), pekişmenin ileri-geri-bağıntılar (backward and forward-linkages) aracılığı ile oluşabileceğini iddia eder. Firmaların bir bölgede yığılmalrı sonucu birbirleri ile aralarında girdi-çıkıtı ilişkisi oluşmaya başlayacak, bu da *maddi dışsal ekonomilerin* (pecuniary external economies) gelişmesini getirecektir. Ölçek ekonomileri devreye girdikten sonra bölgenin kalkınması, kendi kendini iten güç haline dönüşerek, gelir farklarının artması sonucunu verecektir.

Kaldor (1970) çalışmasında birikimli nedenselliği ihracat-tabanlı kalkınma ile birleştirmiştir. Daha sonra Dixon ve Thirlwall (1975) tarafından daha da geliştirilen model, ihracat-bazlı kalkınma modeline ek olarak, Verdoorn Yasası olarak adlandırılan, verimliliğin üretim miktarına doğrudan bağıntılı olduğu varsayımına dayanır. Kaldor, bir bölgedeki iktisadi büyümenin, o bölgenin ölçek ekonomilerinden ne kadar yararlanabildiğine bağılı olduğunu iddia eder. Fakat ölçek ekonomileri sektörler arasında farklılık göstermektedir. Dolayısıyla bölgenin başlangıçta hangi sektörlerde rekabet gücü olduğu, hangi faktörlerin bol olduğu ve ne tür bir üretime izin verdiği, çok önem kazanmaktadır. Kaldor'a göre, ölçek ekonomilerinden yararlanabilme açısından imalat sanayii, örneğin, tarıma göre daha üstündür. Sanayileşmeyi başaran bölgeler ile tarımsal üretimin hâkim olduğu bölgeler arasındaki gelir farkı artarak sürmek durumundadır.

Hiç kuşkusuz kalkınma iktisadı kuramları içerisinde daha çok bilinen ve bölgesel planlama çalışmalarından en çok kullanılan yaklaşım, Perroux (1950) tarafından ortaya atılan **büyüme kutupları** (growth poles) kuramıdır. Perroux'ya göre iktisadi mekân, bir firmanın ya da endüstrinin alıcı ve satıcıları ile arasındaki ilişki ağları, bu ilişkilerin oluşabileceği bir güçler alanı ve bu güçlerin birbirleri ile olan karşılıklı ilişkilerini içeren toplamdan oluşmaktadır (Malizia ve Feser, 2004). Güçler alanı olarak iktisadî mekân bir

büyüme kutbudur (odağı). Bu kutup büyümeyi önce harekete geçirir ve daha sonra da çevresine doğru yayar. Dolayısıyla, büyüme karşılıklı etkileşim ve dışsallıklar üzerinden gerçekleşecektir. Büyüme kutupları modelinde temel olan sektördür. Bu nedenle, büyüme kutbu modelini politika oluşturmada temel alan planlama çalışmalarında genellikle 'lider' sektörün seçilmesi en önemli konu olagelmıştır. Her ne kadar uygulama sonuçları ve yapılan çalışmalar bu modele bağlı politikaların başarısızlıklarının daha ağır bastığını gösterse de, çekiciliği hâlâ devam etmektedir. Modelin temel özelliği, kutup ile çevre arasındaki bağıntıdır. Eğer merkez ile çevre arasında yakın bağıntılar yok ise, merkezdeki büyümenin çevreye yayılımı mümkün olamayacaktır.

1.3 İktisadî Coğrafya

Gerek neoklasik gerekse de Keynesgil kalkınma iktisadî yaklaşımı öz olarak ekonomik gelişme üzerinde odaklanmıştır. Genellikle iktisadî aktörler, küçük (atomistic), rasyonel ve kâr çoklaması yapan birimler olarak ele alınmış; içinde yaşadıkları sosyopolitik yapının değişmediği, daha da önemlisi yok sayıldığı varsayılmıştır. İktisadî coğrafya yaklaşımı bu varsayımların geçerli olmadığı, iktisadî hayatın, sosyal ve kurumsal olarak mekânsal konumu olduğu görüşünden yola çıkarak bölgesel farkları anlamak için sosyal yapıların, iktisadî ve politik kuralların, geleneklerin incelenmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır (Martin, 2003). Bu yaklaşımlar iktisadî büyümeyi gösteren toplulaştırılmış ölçütlere bakmak yerine, büyümenin yapısına, iktisadî faaliyeti belirleyen özelliklere yoğunlaşmayı önermektedir. Çok geniş çerçevesi olan bu yaklaşımda, makro düzeyde ilişkilerin belirlenmesine dayalı, mekâna dair öngörüler üreten kuramsal irdeleme, yerini, daha çok, belirli şehir ya da bölgelerin belirgin özellikleri üzerine yoğunlaşmayı benimseyen yaklaşıma terk etmiştir.

Bu çerçeve içerisinde ele alınabilecek Marksist düşünce, kapitalist yapının iç çelişkileri sonucu, **emeğin mekânsal dağılımının yeniden yapılanması** ve kapitalist hiyerarşik örgütlenmenin içsel dalgalanmalarının bölgesel kalkınmayı istikrarsız kılmasını öne sürmektedir. Bu yaklaşıma, göre yirminci yüzyıl içerisinde hâkim olan emek dağılımı, üretimin tümüyle bir merkezde toplanmasını gerektirirken, son yıllardaki gelişmeler yüksek kalite kontrol fonksiyonuna sahip birimlerin (araştırma-geliştirme, finans gibi) merkezde, daha düşük düzeydeki fonksiyonların ise çevrede yerleşmesini zorunlu kılmaktadır. Böyle olunca da, elde edilen üretimin paylaşılmasının doğası gereği, gelir eşitsizliği bölgesel bir içerik kazanmaktadır (Peck, 2003).

Son zamanlarda daha sıkça sözü geçmeye başlayan **yerel rekabetin evrimi** görüşü ise, on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan Fordist kütleli üretim yapısının, 1970'lerin ortasındaki petrol krizi sonrası ikinci bir 'endüstriyel bölünme' ile birlikte yeni Post-Fordist esnek üretim yapısına dönüştüğüdür (Piore ve Sabel, 1984). Bu yeni yapı, firmalararası etkileşim ağlarına ve yığınlaşma ekonomilerine dayalı olarak, Fordist tarzın gerektirdiği dikey bütünleşmeyi ortadan kaldırarak büyük firmaların üretimin bir bölümünü daha küçük firmalara aktarmasını, bu firmaların da belirli bir bölgede yığınlaşmasını getirmektedir. Fordist kütleli üretim ve tüketim kalıplarının değişmesi sonucu ortaya çıkan belirsizlikler ve parçalanma, hızla değişen teknoloji ile birleşince, firmaların yaşayabilmesi için esnek üretimi benimsemeleri gerekmektedir. Esnek üretim yapısı ise firmaların aynı anda hem uzmanlaşmış ve hem de hızlı dönüşebilen yapılar olarak kurulmasına bağlıdır, ki bu da oldukça maliyetlidir. Bu maliyeti azaltmak ise firmaların belirli bölgelerde yığınlaşması (agglomeration) ile mümkün olabilmektedir. Bu durumda, iletişim ağlarını kurabilen, sosyal sermayesini daha hızlı güçlendirebilen ve en önemlisi büyük (uluslararası) firmaları bu örüntü içerisine yerleştirebilen (embed) bölgeler daha hızlı gelişeceklerdir (Sunley, 2003). Porter'ın (1990) çalışmasında küçük firmalardan oluşan çok sayıda firmanın bir mekânda bir araya geldiğine dair bulguları bu görüşü destekler niteliktedir. Ne var ki bu örneklerin sayılı olduğu, her birinin kendi içerisinde bir model oluşturup, farklı bölgelerde uygulanma olasılığının düşük olduğu öne sürülmektedir.

Kurumsalci (*institutionalism*) yaklaşım, bu çerçevede, tüm bölgesel sistemin uzun erimli evrimi yerine, belirli bir bölgenin gelişiminin olası koşullarını irdelemeyi önermektedir (Martin ve Sunley, 1998). Sosyal politikaların, bir bölgede var olan bölgesel kalkınmaya imkân veren sosyal ilişkiler yumağı ve kurumsal örüntü içerisinde yerleşikliğinin (embedded) önemi, bu yaklaşımın odağındadır. Resmi ve gayri resmi tüm kurumlar, belirsizlikleri ve dolayısıyla riski azaltan, aynı zamanda sosyal güveni yerleştiren başlıca aktörlerdir. Bu durumda, piyasalar neoklasik iktisadın varsaydığı biçimde serbest değil, tam tersine yeniden üretilen sosyal kurgulardır ve piyasalarda aksama olması kaçınılmazdır.

1.4 Yeni Ekonomik Coğrafya Modelleri

Yeni içsel büyüme modelleri, mekânı, açıklamalarının dışında bırakırken, bölgesel kalkınma modelleri ve ekonomik coğrafya yaklaşımı ölçek ekonomilerini sıkça kullanmakla beraber özenli bilimsel bir yapı geliştirememişlerdir. Hem mekânı içine katan, ölçek ekonomilerini kullanan, hem de mikroekonomik temellere dayalı genel

denge anlayışı içerisinde bütünsel bir yapıyı kuran *yeni ekonomik coğrafya* modelleri olmuştur³. Kalkınma iktisadı yaklaşımı tarafından yeni bir fikir içermediği gerekçesi ile başlangıçta sıkça eleştirilmekle beraber (Maier, 1998), bölgesel gelişmeye dair ciddi önermeler içeren yeni ekonomik coğrafya modelleri çeşitlilik içermektedir. Bu modellerin ortak varsayımları malların naklinin maliyetli oluşu ve üretimde artan ölçek getirisinin olmasıdır. Bu iki varsayım altında, firmalar pazara yakınlık ile üretimi yığılaştırma arasında bir seçim yapmak durumundadırlar. Bu iki varsayım, aynı zamanda, piyasalarda eksik rekabet olmasını gerektirir. Starrett'in (1978) '*mekânsal imkânsızlık kuramı*' (spatial impossibility theorem), serbest piyasa yapısının en uygun iktisadi coğrafyayı (optimal landscape) yaratamayacağı sonucuna varır. Dolayısıyla bölgesel müdahale kaçınılmazdır.

Yeni ekonomik coğrafya modelleri, ne yazık ki, aşırı derecede teknik inceleme gerektirmekte ve temel sonuçlarının anlaşılmasının diğerleri kadar kolay olmaması gibi özelliklere sahiptirler. Ayrıca, öngörülerinin sınıdığı yeterince uygulamalı çalışma olmaması; ve politika önermelerinin yeterince tartışılmamış olması nedeni ile henüz yeterince kabul görmemektedirler⁴. Ottaviano (2003) makalesinde, bu modellerin, özellikle, politika önermelerini ayrıntılı olarak tartışmaktadır.

Yeni ekonomik coğrafya (YEC) modelleri Krugman'ın (1991a ve 1991b) temel çalışmasından yola çıkılarak, Fujita ve diğ. (1999) ve Fujita ve Thisse'nin (2002) temel katkıları sonucu geliştirilmiş çeşitli modellerden oluşmaktadır. Çok basit bir çerçevede YEC modellerinin temel özelliklerini anlatmak mümkündür (Ottaviano, 2003). İki bölge, biri sabit ölçek getirisine sahip, tam rekabetçi piyasada çalışan ve ürünü serbestçe ticaret edilebilen (genellikle tarım olduğu düşünülen), diğeri ise artan ölçek getirisine sahip, eksik rekabetçi piyasada çalışan ve ürününün ticareti serbest olmayan (genellikle imalat sanayi olarak düşünülen) iki sektörlü bir ekonomi varsayılmaktadır. Bu modellerde temel olan ikinci sektördeki (imalat) firmaların bölgeler arası dağılımıdır, çünkü büyüme bu sektördeki gelişme yoluyla olmaktadır.

3 Yeni Ekonomik Coğrafya modelleri iktisatçılar tarafından geliştirilmiştir. Buna karşılık, iktisadî coğrafya, daha çok, coğrafya, sosyoloji ve kentbilim ile ilgili bilim insanları tarafından geliştirilmişlerdir. Benzer isim taşımakla ve çoğu konuda benzer varsayımlar kullanıp çok yakın öngörülerde bulunmakla beraber, iki yaklaşım yönetsel olarak birbirinden ayrılır.

4 Modellerin teknik yapısının ve varsayımlarının aşırı ciddiye alınarak yanlış yönlere çekilebileceği endişesi ile, Neary (2001), yeni ekonomik coğrafya modellerinin politika önerilerinin ön plana çıkmamasını olumlu olarak görmüştür. Buna karşılık Ottaviano (2003) ise, tam tesri görüşü savunmaktadır. Bu modellerin önemli savları olduğu, teknik özelliklerinin ve varsayımlarının sonucu ortaya çıkan politika önermelerinin tartışılmaları halinde daha gerçekçi modeller ve yeni önermeler üretmelerinin mümkün olduğu görüşündedir.

İlk olarak, ticaretin serbestleşmesi ile (burada ticareti kısıtlayan nedenleri, yasal engeller olduğu kadar uzaklık, dağlık arazi vs. gibi, fiziksel engeller olarak da görmek gerekir) 'iç pazar etkisi', artacaktır. Yeni bir firmanın üretime katılması ile üretimini arttıran imalat sanayi, bir yandan ücretlerin yükselmesi ve maliyetlerin artması sonucu daralırken, öte yandan artan ücretlerin bu sektörün ürünlerine olan ek talep yaratması sonucu genişleyebilecektir. Bu zıt etkilerden ikincisinin güçlü çıkması sonucu, imalat sanayii serbest kalacak, nereye yerleşeceği belirsizlik taşıyacaktır. Bir diğer özellik de, yığıllaşmaya neden olan güçlerin kendi kendini iteklemesidir. Kalkınma iktisadının birikimli büyüme olarak adlandırdığı bu durum, YEC modellerinde de görülmektedir. Burada önemli olan, ticaretin önündeki engeller azaldıkça bu etkinin güçleniyor olmasıdır.

Üçüncü olarak, firmaların bölgeler arasında yer değiştirmekten elde edecekleri getiri ticaretin önündeki engeller kalktıkça artacaktır. Ancak, ürünlerin taşıma maliyeti sıfır olduğunda, ya da ticaretin önündeki engeller çok büyük olduğunda getiri ortadan kalkmaktadır. Buradan yola çıkarak, birikimli büyüme de hesaba katarak, bölgeler arasında asimetrik bir ilişki, ticaretin serbestleşmesi ile kaçınılmaz olmaktadır. Bir bölge (genellikle 'merkez' olarak adlandırılır) tamamen imalat sanayinde yoğunlaşırken, diğer bölge (genellikle 'çevre' olarak adlandırılır) tamamen tarıma yönelmektedir. Daha da önemlisi bu durum belirli bir noktadan sonra, ticaretin önündeki engeller belirli bir seviyenin altına düştüğünde, ekonomiye gelen ani bir şok sonucu ansızın oluşmaktadır. Bu duruma 'felaket yığıllaşma' ('catastrophic agglomeration') denilmektedir. Bununla beraber, sonuçlar izlenen gelişmelere son derece yakından bağımlıdır (path dependent). Ufak ve gelgeç bir etki bile, eşik noktası aşıldıktan sonra kalıcı sonuçlar yaratmaktadır. Ve son olarak, bu etki beklentilerden de kaynaklanabilmektedir ve sonuç "kendi kendini haklı çıkaran kehanet" (self-fulfilling prophecy) olarak ortaya çıkmaktadır.

Yeni ekonomik coğrafya modellerinin öngörülleri, kalkınma iktisadı modellerindekiyle çok benzemektedir. Ancak, neoklasik yaklaşımdan, her ne kadar benzer yöntemler kullanıyor olsa da, son derece önemli farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar, aynı zamanda bölgesel kalkınma ile ilgili politika üretmenin ne kadar zor olduğuna işaret etmektedir.

B Ö L Ü M
2

POLİTİKA ÖNERMELERİ

Her kuram gözlemlenen gerçekliği açıklamaya çalıştığı kadar, ulaştığı sonuçlar itibarıyla de, kimi zaman örtülü de olsa, politika önermeleri taşımaktadırlar. Yukarıda anlatılan farklı yaklaşımlar birbirleri ile oldukça farklı politikalara işaret edebilmektedirler. Bu bölümde, kuramların doğal sonucu olan bu önermeler tartışılmaktadır.

2.1 Bölgesel Kalkınma Politikaları: Gereklilik

İlk tartışılması gereken, kuşkusuz iktisat tarihi kadar eski olan bir soru, devlet müdahalesi gerekli midir, değil midir, sorusu olacaktır. Bu konuda yukarıdaki kuramları iki gruba toplamak mümkün gözükmemektedir: müdahale, çok özel durumlar haricinde, gerekmez diyen neoklasik yaklaşım ve diğerleri. Öte yandan müdahalenin hangi temel ilkeler üzerinde odaklanması gerektiği ve araçları konusunda ikinci grup kuramlar birbirlerinden farklılık göstermektedir. Bu bölümde önce müdahalenin gerekliliği; gerekli görüldüğünde hangi temeller üzerinde oluşturulması gerektiği; ve son olarak da bunların hangi araçlarla yapılacağı tartışılacaktır.

Neoklasik kurama göre bugün gözlemlenen bölgeler arası eşitsizlik doğal bir sürecin parçasıdır. Zaman içerisinde, piyasalar yoluyla kaynakların en etkin kullanımı sağlanacak, bu şekilde de bölgeler arasında eşitsizlik ortadan kalkacaktır. Eğer bu farklar azalmıyorsa, ya da farkların kapanması yavaş oluyorsa, bunun nedeni piyasaların etkin çalışmamasıdır. Piyasaların etkin çalışmaması ise, neoklasik iktisatçılara göre devletin müdahaleleri yüzündendir⁵. Piyasalar –arz, talep ve bunların dengesi, ünlü ‘görünmez el’ sayesinde– üretici ve tüketicilerin gerçek değerlemelerini yansıtır. Üretimde etkinliği sağlayan bu yapı, aynı zamanda sosyal değerlemeyi de yansıttığından hakkaniyeti de sağlar. Dolayısıyla, hakkaniyet amaçlı devlet politikaları, piyasaların çalışmasını engelleyerek, hem etkinliği azaltmakta hem de aslî amaçlarının tam tersi sonuçlar doğurmaktadırlar. Eğer devlet müdahale edecekse, bu sadece ve sadece, ekonomi dışı zor ile piyasaların çalışmasını engelleyen güçleri ortadan kaldırmak üzere olmalıdır.

Fakat yapılan uygulamalı çalışmalar neoklasik iktisadın temel varsayımlarının geçerliliği konusunda önemli ölçüde şüphe uyandırmıştır. Son zamanlarda matematiksel modellemede gösterilen gelişme ile bu varsayımların terk edilmesi halinde ortaya çıkacak sonuçların anlaşılması, müdahalenin gerekliliği savını güçlendirmeye başlamıştır.

5 Burada adil olmak gerekirse, neoklasik iktisadî kuramın temelini geliştiren iktisatçıların, örneğin Kenneth Arrow'un, varsayımların basitliği konusunda uyarıları olduğunu söylemek gerekir.

Müdahale konusunda en eski yaklaşımlardan biri Marksgil kuramdan gelmektedir. Özü itibari ile kapitalist sistemin eşitsizlik yarattığı ve istikrarsız olduğu gerekçesi ile müdahalenin mutlak olduğu vurgulanmaktadır. Ancak müdahale, sadece bölgesel politikalar çerçevesinde kalacak ise bunun olumlu sonuç vermesini beklememek gerekir, çünkü bu politikalar kapitalist yapının yeniden üretilmesini sağlamaktan öteye gidemeyecektir.

Bunun dışında müdahale önermesinde bulunan kuramlar, temel olarak, dışsallıklar üzerinde durmakta, piyasaların etkin ve adil çalışmamasının nedenini bu tür etkilere bağlamaktadır. Ne tür bir dışsal ekonominin var olduğu müdahale şeklini ve araçlarını belirleyecektir.

2.2 Bölgesel Kalkınma Politikaları: Temel İlkeler

Ancak araçların ne olduğunun belirlenmesinden önce, oluşturulacak politikaların temel ilkelerinin tartışılması gerekmektedir. Baldwin ve diğ. (2003) ile Ottaviano'nun (2003) çalışmaları Yeni Ekonomik Coğrafya modelleri çerçevesinde de olsa bu konuda oldukça yol göstericidir.

Bölgesel kalkınma politikaları, dışsal ekonomilerin var olduğu durumlarda ortaya çıkan altı temel etkiyi dikkate alacak şekilde tasarlanmalıdırlar. Bunlardan ilki, **bölgesel yan etkiler**dir. İktisadi hayatın mekânsal dağılımı ülke genelinde üretimin etkinliği ile çok yakından ilişkilidir. Bir bölgenin ne kadar refah yaratabileceği, bu dağılım sonucu belirlenecektir. Öte yandan, aynı şekilde ülke düzeyinde hakkaniyetin de bu dağılıma bağımlı olduğu açıktır. O nedenle, bölgesel olmayan her politikanın bölgesel etkisi olacağını gözden çıkartmamak gerekir. Örneğin, ülke çapında enflasyona yönelik politikaların bölgeler üzerinde farklı etkileri olacağını kabul etmek gerekmektedir. Düşen enflasyon ülke riskini azaltırken, bölge risklerinin daha fazla görünür olmasına yol açacaktır. Ottaviano (2003), bu etkiyi, makroekonomik politikaları oluştururken karşılaşılan ve 'Lucas Eleştirisi' ('Lucas Critique') olarak bilinen ilkeye benzetmektedir. Lucas, 1976 yılında yayınladığı bir çalışmada, politikaların belirli parametrelere dayanılarak oluşturulduğunu, oysa aynı parametrelerin politikadaki değişikliklere paralel olarak değiştiğini öne sürmekteydi⁶. Yine, Baldwin ve diğ. (2003) çalışmalarında politika yapıcılarının tek boyutlu düşünme eğiliminde olduklarına, maliye uzmanlarının sadece

6 Lucas'ın bu çalışması iktisat yazınında da çok önemli yer tutmaktadır. Yazarının daha sonra aldığı Nobel ödülünde bu çalışmanın önemli katkısı olmuştur.

maliye konularında, rekabet uzmanlarının sadece rekabet konusunda odaklanmasına dikkat çekmekte ve bu tür yaklaşımların bölgesel kalkınmaya olumsuz etki yapacağını iddia etmektedirler.

İkinci önemli etki **bölgesel bütünleşim** (entegrasyon) ya da bölgeler arası ticaretin serbestleşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Bölgeler arasında, fiziksel, sosyal ve yönetim farkları azaldıkça, son tüketim ve ara mallarının bölgeler arası taşıma maliyetleri düşecektir. Bu da, firmaları yer seçiminde rahatlatarak (footloose), büyük piyasaların yakınlarında, üretim etkinliği azaltacak biçimde, yığınlaşmalarına neden olacaktır. Politikaların sonucu açısından, mal ve faktör ticaretinin kolaylaşması, bölgeler arası farklı vergi, teşvik ve desteklerin uygulamalarının bölgesel yığınlaşmalara yol açması ve bu yolla da toplam etkinlik ve bölgesel gelir dağılımı üzerine daha fazla etki eder hale gelmesi demektir.

Bölgesel politikalar tasarlanırken dikkat edilmesi gereken bir başka etki, **eşik etkisi**dir. Herhangi bir nedenle bölgeler arasında malların ve faktörlerin geçişkenliği önemli ölçüde kısıtlı ise, uygulanacak politikaların hiçbir etkisi olmayabilir, özellikle de bu politikaların öngördükleri müdahaleler sınırlı ise. Dolayısı ile, eşik değeri aşamayacak ise, bölgesel politikalarda yapılan kısmî ayarlamalar, düzenlemeler tümüyle etkisiz kalacaktır. Örneğin firmaların bir bölgede yığınlaşmasını açmak üzere daha geri kalmış bölgeye verilen teşvikler yeterince büyük değilse, sadece kaynak israfı olmaktan öteye gidemeyecektir.

Ancak eşğin aşılmasını sağlayacak kadar güçlü müdahaleler olduğunda, bu politikanın sonuçlarının kalıcı olacağını da göz ardı etmemek gerekmektedir. **Kitlenme etkisi** (lock-in effect) denilen ve birikimli nedensellik sonucu ortaya çıkan, bölgede yığınlaşma ve bunun sonucu hızlı büyüme başladığında veya, aksi şekilde, bir kere bölgeden kaçış başladığında bunu durdurmanın zor olması, bölgesel eşitsizliğin artarak sürmesini getirecektir. Dolayısıyla, kimi zaman geçici politikalar kalıcı sonuçlar doğurabilmektedir. Eşiğe yakın durumda küçük ve geçici olması beklenen bir müdahalenin sonucunda ortaya çıkan büyük yığınlaşmayı durdurabilmek ve geriye çevirebilmek için çok daha kapsamlı, güçlü ve pahalı politikalar uygulamak zorunda kalılabilmektedir.

Eğer malların ve faktörlerin bölgeler arası dolaşımı önünde hiçbir (fizikî ve/veya idari) engel yoksa ve iktisadî yapıda dışsallıkların olduğunu varsayarsak, küçük müdahaleler sonucu endüstrilerin hangi bölgede yığınlaşacağını kestirebilmek mümkün değildir. Bu

durumda herhangi bir endüstrinin bir kısmını başka bir bölgeye taşımak üzere verilen teşviklerin tamamen ilgisiz bir endüstriyi tümüyle o bölgeye taşıması, **seçme etkisi** nedeni ile olası bir durum yaratmaktadır.

Son olarak **eşgüdüm etkisi**nin önemi unutulmamalıdır. Yeni Ekonomik Coğrafya modellerinin bir öngörüsü de bireylerin beklentilerinin kendi kendisini doğru çıkaracak kehanetlere dönüşebilmesidir. Bir firmanın nerede kurulacağı önemli ölçüde o firmanın sahibinin diğer firmaların nerede kurulacağı beklentisine dayanmaktadır. Örneğin politika yapıcılar tarafından uygulanacağı söylenen bir politika, diyelim ki bir bölgeden otoyol geçeceği, eğer ekonominin oyuncuları tarafından inanılır, kabul edilir ve bu bölgede arazinin değerlendirileceği düşünülürse, o bölgeye akın getirecek, artan talep arazinin değerlendirilmesini sağlayacaktır. Burada önemli olan otoyolun yapılıyor olması değil, yapılacağına duyulan inançtır. Bir başka deyişle, hiçbir uygulama yapmadan, beklentileri yöneterek bölgesel politika yapılabileceği gibi; hiçbir uygulama düşüncesi olmadan ortaya atılan politika önerilerinin de bölgeleri etkileyeceğini dikkate almak gerekmektedir.

Özetlemek gerekirse, bölgeler arası mal ve faktör akışkanlığının kısıtlı olduğu, üretimde ve piyasalarda dışsallıkların yaşandığı bir ekonomide, hiçbir politika sadece bir bölgeye, bir sektöre özgü olamaz. Makro ya da mikro düzeyde her politik uygulama tüm ülkeyi etkileyecektir. Gelişen teknoloji ve iktisadi uygulamalar mal ve faktör akışkanlığını hızlandırdığı ölçüde bölgesel politikaların etkisi de artacaktır. Bazen politikaların sonuç vermiyor olması işe yaramaz olmalarından değil, yeterince güçlü olmamalarından kaynaklanıyor olabilir. Öte yandan kimi önemsiz ve geçici gözükken politikalar beklenmedik ve büyük etkiler yaratabilir. Hiç kuşkusuz, politika yapıcılarının beklenti oluşturma, yönetme ve eşgüdüm sağlayabilme gibi bir yetki ve sorumlulukları vardır.

2.3 Bölgesel Kalkınma Politikaları: Ana Yaklaşımlar

Çeşitli ülke deneyimleri incelendiğinde, zaman içerisinde kimi kuramların daha çok ön plana çıkması, ‘moda’ olması sonucu belirli tür bölgesel politikaların önem kazandığı görülüyor. Örneğin 1960’lı ve 1970’li yıllarda, Keynesgil yaklaşımların daha çok taraftar bulduğu dönemde, bölgesel kalkınma politikalarında başat yöntem **planlama**dır. Artan talebin yönetimi ile üretimin sürdürülmesi arasında bir denge kurmak üzere oluşturulan planların uygulanabilmesi büyük ölçüde devletin müdahalesini gerektirmektedir. Batı Avrupa’da, İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan oldukça istikrarlı bir ortamda, ko-

rumacı politikalar uygulayarak, kamunun düzenleyici programları ile gösterilen başarı, planlamanın daha az gelişmiş ülkelerde de yaygın olarak kullanılmasına yol açmıştır. Birçok ülkenin, büyüme kutbu ve ihracat-tabanlı kalkınma anlayışından esinlenerek, ulusal bir sektör seçtiği, fiziksel altyapıya büyük yatırımlar yaptığı ve teşvikler ile kalkınmayı sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Planlama yaklaşımında **karşılaştırmalı üstünlükler** (*comparative advantage*) temel alınmaktadır; bölgeler, başlangıçta sahip oldukları faktörlere göre ulusal planlar içerisinde desteklenmektedirler.

Fakat 1970'lerin ortasından itibaren görülmeye başlayan, dünya ölçeğinde, ekonomik büyümenin yavaşlaması; buna ek olarak, 1980'lerden sonra ülkeler arası ticaretin giderek gelişmesi ve sermayenin dolaşımının önündeki engellerin zayıflaması sonucu artan rekabet ve belirsizlik ortamı, planlama yaklaşımının terk edilmesine yol açtı. Özellikle, planlamanın korporatist bir yaklaşımla ele alınması, programlama, bütçeleme ve zamanlama üzerinde odaklanılması, uygulamacılar ile planlamacılar arasındaki bağın kopması, oluşturulan örgütsel yapıların kemikleşerek değişen koşullara uyum sağlamakta yetersiz kalması, başlangıçta hızlı kazanımlar getiren planların giderek işlevsizleşmesine neden olduğu da anlaşılmaktadır.

Kamunun iktisadî hayat içerisinde yerinin sorgulandığı yeni dönemde ise, bölgesel kalkınma, teknolojik gelişmenin hızlandırılmasına yönelik şekillendirilmeye başlanırken, piyasalara daha çok önem atfedildiği görülüyor. Gelişmiş ülkelerde bilim ve teknoloji parkları kurmaya yönelik çabaların arttığı 1980'li yıllarda, karşılaştırmalı üstünlük ve merkezî planlama yerini **rekabetçi üstünlük** (*competitive advantage*) anlayışı ile birlikte **stratejik planlama**ya bırakıyor. Michael Porter'in çalışmalarından esinlenerek, yeni stratejik bölgesel kalkınma politikaları, endüstrilerin yapıları ve değişimlerini göz önüne alan, firmaların en etkin ve kârlı çalışabilecekleri stratejik konumun, coğrafyanın saptanması ve buna uygun araçların geliştirilmesi temelinde oluşturulmaktadır. Bu amaçla, çok daha önce şirket yönetimi için ortaya atılmış, güçlü yönler–zayıf yönler–fırsatlar–tehditler (GZFT) analizleri kullanılarak hazırlanan stratejiler, hazırlayan ekibin eğilimlerine göre, girişimcilik, sürekli öğrenme, kültürel yapılar, siyasi yapılar, iş ortamına ağırlık verebilmektedirler. Dikkat edilmesi gereken, bu yaklaşımda, kazançların ortak olmadığıdır. Karşılaştırmalı üstünlükler yaklaşımı, her bölgenin kendi üstün olduğu alanda uzmanlaşmasının herkesi çıkarına olduğunu önermekteyken, rekabetçi üstünlük, her bölgenin diğer bölgelere bakmaksızın, kendi çıkarını düşünerek hareket etmesine dayalıdır.

Son yıllarda yeni bir açılım daha gerçekleşmiş ve bölgesel politika tartışmaları **sürdürülebilirlik** ilkesi üzerine oturtulmaya başlanmış, bu amaçla da **işbirliği üstünlüğü**nün (*collaborative advantage*) gerekliliği daha çok vurgulanmaya başlamıştır. Bu anlayışta, sürdürülebilirlik sadece iktisadî büyümeyle sınırlı olmayıp, sosyal ilişkiler, siyasi yapılar ve çevrenin korunması da buna dahil edilmektedir. Dolayısıyla, tek başına istihdam yaratmaya değil, aynı zamanda yaratılan işlerin çeşitliliği, emeğin maliyetine ve verimliliğe; sadece kurumlar oluşturmaya değil, bunlar arası ilişkilerin geliştirilmesine; eğitilmiş toplumun yanı sıra, bilgi üreten ve bilgi-tabanlı endüstrilere yönelmiş; yaşanabilir ortamlara sahip olmanın ötesinde "içinde yaşamak istenir" bir çevrenin oluşturulmasına özen gösteren bir anlayış yaygınlaşmaktadır.

2.4 Bölgesel Kalkınma Politikaları: Araçlar

Geçmişte çeşitli zaman ve ülkelerdeki bölgesel kalkınma amaçlı politikaların tamamı, örtülü ya da açık biçimde, var olan dışsallıklar üzerine kurulmuş olmaları nedeniyle birbirlerine benzemektedirler. Aralarındaki fark dışsallığın türüne atfedilen öneme göre belirlenmektedir. Aynı şekilde, bölgesel kalkınma araçları da benzerlik taşımaktadır.

Armstrong ve Taylor (2000), çalışmalarında bölgesel politika araçlarını üç başlık altında toplamaktadırlar; makro politikalar, mikro politikalar ve eşgüdüm politikaları. Bunlardan ilki, merkezî hükümetin uyguladığı politikaların bölgesel etkileri olduğundan yola çıkmaktadır. Örneğin, dış ticareti özendirici bir politikanın bölgeler üzerine önemli etkisi olduğu bilinmektedir. Hanson (1998) çalışmasında Meksika'nın Kuzey Amerika Serbest Ticaret Antlaşmasına (NAFTA) üye olması ile birlikte, sanayinin, ülkenin orta kesiminde yer alan başkent ve çevresinden, Amerika Birleşik Devletleri'ne yakın sınıra doğru hızlı bir taşınma izlediğini göstermektedir. Benzer şekilde, Avrupa Birliği'nde ortak para politikasının uygulanmasının, Birlik üyesi ülkeler üzerinde yarattığı ve yaratacağı farklı etkiler sıklıkla tartışılan konulardır.

Toplam bölgesel gelir ve harcamaları etkilemeye yönelik **makro politikalar**ın uygulaması konusunda iki ana yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki, bölgesel yönetimlere dış ticaret, para ve mali politikaları belirlemede yetkiler vermektir. Böylelikle, ortak politikaların istenmeyen yıkıcı etkilerine karşı her bölgenin kendini savunmasına imkân tanınmaktadır. Ancak, her savunma politikası, diğer bölgelere karşı etki

yaratacağından, savunmaya karşı savunma yapmak durumu ortaya çıkacaktır. Böyle dışsallıkların etkin olduğu bir ortamda, karşılıklı rekabetin getirdiği etkinlik kaybının beklenenden daha yüksek olması olasılığı da göz ardı edilemeyecek boyutlara gelebilmektedir.

İkinci makro politika seçeneği merkezî olmakla beraber, bölgesel ayrımcılığı içermektedir. Dış ticaret politikalarının gelişmekte görece geri kalmış bölgelere göre uyarlamak bunlardan biridir. Nitekim Avrupa Birliği'nin tekstil ve tarım ürünlerinin ithaline getirdiği kısıtlamaların nedenlerinden belki de en önemlisi, bu ürünlerin üretildiği Avrupa bölgelerinin daha az gelişmiş bölgeler olmasıdır. Benzer şekilde, vergi politikalarında da ayrımcılığa gidilebilmektedir. Örneğin, az gelişmiş bölgelerden alınan gelir vergilerinde indirimle gidilmesi bir seçenek olabildiği gibi, mali politikaların, sağlık ve eğitim yatırımlarında, bu bölgelere öncelik tanınması gibi 'pozitif ayrımcılık' yapılabilmektedir. Nitekim Avrupa Birliği içerisinde mali politikalar konusunda Birlik üyesi ülkelerin hükümetlerine önemli ölçüde serbestlik verilmiştir.

Mikro politikalar ise kaynakların, üretim girdilerinin, bölgeler arasında ve içinde tahsisini etkilemeye yöneliktir. Temel olarak emek ve sermayenin bölgeler arası ve bölge içi yeniden dağıtımını olarak anlaşılmalı ve genellikle iktisadî önlemler bütünü olarak ele alınmaktadır. Oysa bölgesel kalkınmaya yönelik olmaları nedeni ile sosyal, kültürel ve siyasi politikaları da içerecek şekilde ele alınmaları gerekmektedir.

Emeğe yönelik mikro politikaların geçmiş uygulamaları, daha çok emeğin bölge içerisinde, meslekler ve sektörler arası yeniden dağıtımını, üzerine odaklanmaktadır. Lider sektör seçimi, buna uygun eğitim programları ve benzeri uygulamalar, emeğin bir sektörden diğerine hızlı ve kolay geçişini sağlamaya yönelik politikalarlardır.

Emeğin bölgeler arası hareketinin kısıtlı olması bölgeler arasında işsizlik oranları arasında fark ve bunun doğal sonucu olarak da bölgesel gelir eşitsizliği yaratacaktır. Bu hareketliliğin kısıtlı olmasının nedeni ise emek piyasasında ortaya çıkan, bölgeler, sektörler ve meslekler arasında büyük ücret farkları olması gibi sorunlardır. Bu çerçevede, bölgesel asgari ücret uygulamaları, toplu pazarlıkların bölgesel düzeyle sınırlanması gibi unsurlar bu çerçevede sıkça tartışılmaktadır.

Öte yandan, emeğin hareketinin kısıtlı olmasının bir nedeni de göçün maliyetli oluşudur. Bireylerin ve ailelerin göçü sırasında ortaya çıkan maddi ve manevi yüksek

maliyetleri azaltmaya yönelik politika uygulamaları bu sorunu azaltabilmektedir. Birçok ülkede iç-göçmenlere yönelik, ev kirası yardımından, manevi destek ofisleri kurulmasına varan sistematik politikalar uygulanmaktadır.

Sermayenin bölgeler arası hareketliliğine yönelik politikalar arasında en çok bilineni, kuşkusuz, teşvik ve çeşitli desteklemelerdir. Özellikle üretim girdilerine uygulanan çeşitli teşvikler, yatırım destekleri, vergi indirimleri, yapı izinleri, arazi tahsisleri, enerji fiyatları politikaları ve benzer politikalar çok sıklıkla kullanılan araçlar olagelmıştır. Bunlardan daha az uygulanmakla beraber, istihdam özendirici vergi indirimleri ya da sübvansiyonlar da vardır. Öte yandan üretimi destekleyici politikalar da sıklıkla kullanılmaktadır. İhracatı özendirici uygulamalar ve fiyat destekleri buna örnek politikalar dır. Son yıllarda birçok ülkede teşvikler teknolojik gelişmeye de verilmeye başlanmıştır. Araştırma ve geliştirme faaliyetlerine uygulanan vergi indirimleri ve bilginin yayılması çalışmalarına verilen destekler en bilinen uygulamalarıdır.

Öte yandan, sermayenin bölgeler arası ve bölge içi daha hareketli olmasını sağlamanın bir başka yolu da sermaye piyasasındaki engelleri ve katılıkları gidermektir. Bu amaçla, firma kurulumunun önündeki idari engelleri ulusal düzeyde kaldırmak, fırsat çıktığında, firmaların bölgelerarasında hızla yer değiştirmesine olanak tanıyacaktır. Benzer şekilde, finans piyasalarının derinleşmesini ve bölgesel tasarrufların hızla üretime yönelmesini sağlayacak politikalar da piyasanın etkinliğini arttıracaktır. Örneğin, yerel kredi birliklerinin kurulması ve yine yerel mal borsalarının oluşturulması bu yönde geliştirilebilecek politikalar olarak ortaya çıkmaktadır.

Daha az gelişmiş bölgelerdeki en önemli sorunlardan biri de, küçük girişimcilerin yeterli sermayeyi bulamaması ve sermaye piyasalarına yeterince ulaşamamasıdır. Finans piyasasından yararlanabilmek için, doğası gereği daha riskli olan ve bu nedenle daha yüksek teminat koşulları ile karşılaşan girişimcilere kamunun desteğini sağlamak da önemli bir politika seçeneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Girişimci sermayesinin (venture capital) yaygınlaştırılması, küçük ve orta ölçekli işletmelerin kurulmasını ve var olanları desteklemek üzere devlet tarafından verilecek, verilmesini sağlayacak mikrokrediler ve kısmî garantiler de bu kapsamda ele alınabilir.

Alışlagelmiş, bölgeye dışarıdan sermaye çekmeye yönelik politikalara bir tepki olarak son yıllarda ortaya çıkan '**yerel kaynaklı büyüme**' (*indigenous development*) yaklaşımı, küçük ve orta ölçekli girişimlerin desteklenmesi ekseninde oluşturulacak poli-

tikaların daha başarılı olacağını savunmaktadır. 'Aşağıdan başlayan kalkınma' (bottom up development), yerel unsurların kalkınma projesine daha çok sahip çıkması, bölgenin kaynaklarının daha etkin kullanılması ve bunların yanı sıra, daha önce fark edilmemiş yeni kaynakların devreye sokulması ile daha hızlı olacaktır. Yerel paydaşların bölgelerin politikalarının oluşturulmasında ve hayata geçirilmesinde daha çok rol almaları, bu anlamda, çok önemlidir.

Yerel kaynaklı büyüme yaklaşımının politika temelinde, küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) yer almaktadır. KOBİ'lerin esnek yapılarının, değişen koşullara daha kolay uyum sağlama yeteneği kazandırması, bu kuruluşların daha aktif olarak iktisadî yaşamda yer alması, bunun da, istihdam yaratmak, bireysel tasarrufları harekete geçirmek açısından çok önemli olduğu savunulmaktadır.

Aynı şekilde, yerel sanayi bölgeleri, yaratıcı ortamlar ve öğrenen bölgeler aracılığı ile yerel teknolojik gelişmenin hızla sağlanabileceği iddia edilmektedir. Bölgenin, görece tektip (homojen) ancak güçlü sosyal ve kültürel bütünlüğü; şirketler arasında ileri, geri ve yatay bağıntılar; emek piyasasında ortaklık ve meslek ve sektör içi ağlar sayesinde, belirlenmiş bölgeler içerisinde bir araya gelmiş, yerel kurumlar tarafından desteklenen küçük veya orta büyüklükteki işletmelerin teknolojik gelişmeyi daha hızlı benimseyeceği, uyarlayacağı ve yerel sosyal sermayeyi ortaya çıkaracağı öngörülmektedir.

Bu bağlamda, sosyal sermayenin geliştirilmesi, 'kapasite oluşturma', önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Nüfusun eğitimi ve yeniden eğitimi, değişen koşulları sezebilme, anlayabilme yetisinin kazandırılması için sürekli eğitimi sağlayabilecek kurumların oluşturulması gerekmektedir.

Bütün bu araçların etkin ve adil çalışabilmesi için ise, eşgüdüm sağlanması gerekmektedir. Öncelikle makro politikalar ile mikro politikalar arasında uyum sağlanması mutlak koşul olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, bir bölgeye yatırım teşvikleri sağlanırken, o bölgede gerekli altyapı yatırımlarının eksik kalması, mikro politikaların etkinliğini ortadan kaldırmaktadır. Aynı şekilde, makro politikaların, örneğin dış ticaret politikalarının, sonucu bir bölge aleyhine durumun telafi edilmesi için uygun mikro politikaların bekletilmeksizin devreye sokulması gerekmektedir.

Sadece makro ve mikro politikaların uyumu yeterli olmayacaktır. Aynı zamanda mikro politikalar da kendi içlerinde ve aralarında uyumlu olmalıdır. Mikro politikaların,

emek ve sermayenin üretim süreci içerisinde oynadıkları rol ve birbirleri ile ilişkilerine, birbirlerini ikame edici veya tamamlayıcı olmalarına bağlı olarak tasarlanmaları gerekmektedir. Yine örnek olarak, yatırım teşviği sağlandığında buna uygun işgücünü sağlayabilecek kapasitenin ve eğitimin de sağlanması gerekmektedir. Emeğe, ya da sermayeye yönelik politikalar, aynı zamanda, kendi içlerinde de uyumlu olmak durumundadırlar.

Bütün bu değişik politikalar arasında eşgüdüm sağlanmasının güçlüğü, bu görevi üstlenecek kurum ya da kurumların birbirleriyle ilişkilerinin açık ve net olarak belirlenmesini de gerektirmektedir. Ulusal ve yerel yönetimler arasında karşılıklı iletişim kanalları oluşturulması, birbirlerinin yetki ve sorumluluk alanlarını tanımalarını sağlanması büyük önem taşımaktadır. Bölgeye yapılacak kamu yatırımlarının ya da, geçmişte örneklerini bildiğimiz, kamu iktisadi teşebbüslerinin hangi bölgeye kurulacağı, bunların ölçeği ve çalışma şekilleri, bölgesel kalkınmayı çok ciddi boyutlarda etkilemektedir. Bütün bunlara, ülkelerin üye oldukları Avrupa Birliği gibi uluslararası kuruluşlar ile eşgüdümün de eklenmesi gerekmektedir. İdari ve hukuki yapılanmanın bu çerçevede ele alınması gerekmektedir.

B Ö L Ü M
3

TÜRKİYE'DE BÖLGESEL
FARKLAR

Bu bölümde, Türkiye’de var olan bölgesel farklılıklar çeşitli boyutlarda ele alınmaktadır. Kullanılan değişkenler yukarıdaki teorik yaklaşımlardan ve tartışmalardan esinlenerek seçilmiştir. Ancak, bölgesel düzeyde bir bütünlük içeren, tutarlı ve uzun zamanı kapsayan veri bulmak pek mümkün değildir. Örneğin, İllerin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla’dan aldıkları payları gösteren veriler 2001 yılından sonra ulaşılabilir durumda değildir⁷. Yine nüfusun birçok demografik özelliğini gösteren veriler ancak Genel Nüfus Sayımları’ndan elde edilebilmektedir ve son nüfus sayımı 2000 yılında yapılmıştır⁸. Veri kısıtlamaları nedeni ile ele alınan dönem ancak 1980 ile 2000 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemden öncesine ait il düzeyinde üretim verileri 1975 yılına kadar geri gidebilmektedir. Ancak 1980 yılında Türkiye’nin ithal ikameci politikaları terk ederek dışa açık, liberal politikalara yönelmesi, üstelik 1975-1980 yılları arasının ödemeler dengesi güçlüğü içerisinde geçmiş olması, ek beş yıllık bilginin, iki dönemin karşılaştırılmasında kullanılabilirliğini kısıtlamaktadır. Sonuç olarak, 1980 öncesi iktisadi politikaların bölgesel farklar konusunda Türkiye’yi getirmiş olduğu nokta 1980 verileri ile sabittir. Burada, daha çok son dönemdeki gelişmeler ve 2000 yılı itibarı ile varılan durum anlatılmaktadır.

Fakat en önemlisi, 2000 yılından sonrası hakkında elimizde bilimsel bir çalışma yapabilecek düzeyde verinin, maalesef, bulunmamasıdır. Son sekiz yıllık dönemdeki hızlı büyümenin bölgesel farklar üzerine etkisini bilememekteyiz. Bu kısıtlar altında, bu bölümde Türkiye’de bölgesel farklılıkların, kuramsal yapılar bağlamında, tespiti sunulmaktadır.

3.1 Gelir Dağılımı

Bölgesel eşitsizliğin ilk göstergesi olarak ilk akla gelen, kuşkusuz, gelirler arasındaki fark olacaktır. Bu bölümde gelir olarak İl Katma Değeri⁹ (İKD) kullanılmaktadır. Tablo 1’de İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması’na göre Düzey 1 bölgelerinde¹⁰ yaratılan

7 Mart 2008 tarihinde yeni yöntem ile hesaplanmış 1998 yılı ve sonrasını kapsayan ‘Ulusal Gelir’ istatistikleri yayınlanmıştır. Yeni yöntem ile eski yöntem arasında, özellikle de üretimin sektörel dağılımında, ciddi sayılabilecek farklar bulunmaktadır. Üstelik, iller ya da bölgeler itibarı ile veriler yayınlanmamıştır. Bu durumda eldeki çalışma eski yöntem ile hesaplanan verilere dayanmaktadır.

8 Yeni hazırlanan “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi” ile elde edilen verilerin detayı henüz yayınlanmamış olduğundan burada kullanılmamıştır.

9 1987-2000 yılları arası İl Katma Değer verileri TÜİK’ten alınmıştır. 1980-1986 yılları ise Öztün’den (1988) derlenmiştir. Nüfus verileri ise TÜİK tarafından yayınlanan 1980 ve 2000 Genel Nüfus Sayımları’ndan alınmıştır.

10 Ek-A’da bölge tanımları verilmektedir

katma değerler verilmektedir. Tablonun ilk sütununda her bölgenin toplam içindeki payı verilmektedir. 1980 yılında tablonun alt tarafında yer alan altı bölge toplam katma değerinin %26'sını yaratırken, İstanbul tek başına %19,4'üne sahiptir. Buna rağmen İstanbul'un yirmi yıllık dönem içerisinde yıllık büyüme oranı %5 ile diğer bölgelerin hepsinden daha yüksektir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi hariç tutulursa, başlangıçta toplam katma değer katkısı düşük olan illerin daha yavaş büyüdükleri görülmektedir.

Tablo 1: İBBS-1 Bazında Bölgesel Katma Değer

	Toplam İçinde Payı (%) 1980	Toplam İçinde Payı (%) 2000	Yıllık Büyüme Oranı (%)
<i>Türkiye*</i>	<i>4,319.1</i>	<i>11,182.0</i>	<i>4.08</i>
<i>İstanbul</i>	19.4	23.3	5.00
<i>Batı Marmara</i>	5.8	4.9	3.28
<i>Ege</i>	16.4	15.3	3.70
<i>Doğu Marmara</i>	10.5	12.6	4.98
<i>Batı Anadolu</i>	10.2	10.6	4.28
<i>Akdeniz</i>	11.8	12.0	4.16
<i>Orta Anadolu</i>	4.5	4.3	3.87
<i>Batı Karadeniz</i>	8.3	5.7	2.18
<i>Doğu Karadeniz</i>	3.9	2.8	2.33
<i>Kuzeydoğu Anadolu</i>	2.0	1.4	2.14
<i>Ortadoğu Anadolu</i>	2.9	2.4	3.00
<i>Güneydoğu Anadolu</i>	4.3	4.9	4.74
* (1987 fiyatlarıyla, Bin YTL)			

Tablo 2'de ise kişi başına ve çalışan başına bölgesel gelir verileri gösterilmektedir. Kişi başına gelir ele alındığında, İstanbul'un 1980 yılında Türkiye ortalamasından %83 daha zengin iken, 2000 yılında bu üstünlüğünün %58'e düştüğü görülüyor. Benzer şekilde çalışan başına yaratılan katma değerde de İstanbul'un üstünlüğünde bir azalma görülmektedir. Ülkenin en yoksul bölgesi olarak ortaya çıkan Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde ise 1980 yılında kişi başı gelir Türkiye ortalamasının %42'si kadardır. Bu rakam 2000 yılında %37'ye gerilemektedir. İstanbul'da kişi başı gelir artışının ülke ortalamasından daha az olmasına rağmen, yoksul bölgelerin performansının daha iyi olmadığı

anlaşıyor. Çalışan başına katma değer incelendiğinde de ortaya çıkan resim bundan daha farklı değildir.

Tablo 2: İBBS-1 Bazında Bölgesel Kişi Başına Katma Değer

	Görelî Kişi Başına İKD (Türkiye=1)		Yıllık Büyüme Oranı (%)
	1980	2000	
Türkiye*	1,106.4	1,649.2	2.00
İstanbul	1.83	1.58	1.26
B. Marmara	1.15	1.15	2.02
Ege	1.24	1.16	1.67
D. Marmara	1.36	1.49	2.44
Batı Anadolu	1.03	1.11	2.39
Akdeniz	1.00	0.93	1.63
Ort. Anadolu	0.66	0.69	2.27
B. Karadeniz	0.83	0.79	1.74
D. Karadeniz	0.63	0.60	1.75
KD. Anadolu	0.42	0.37	1.38
OD. Anadolu	0.50	0.43	1.23
GD. Anadolu	0.54	0.50	1.65

* (1987 fiyatlarıyla, Bin YTL)

Tablodan bölgeler arasında önemli farklar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bölgeler daha küçük birimlere, illere ayrıştırıldığında bu **bölgeler içerisinde de önemli farklılıklar** bulunduğu da iddia edilmektedir (Gezici ve Hewings, 2003). Bölgesel gelir eşitsizliğinin alt birimlere ayrıştırıldığında, bu farkın sadece üst düzeyde olmadığını göstermek ve bölge içi farkların giderek daha önemli hale gelmeye başladığını söylemek mümkündür. Tablo 3'te bölgesel eşitsizliğin bölgeler arası (Düzey 1) ve bölge içi (Düzey 3, iller) olarak ayrıştırıldıktan sonra her kesimin ne ölçüde rol oynadığı gösterilmektedir¹¹. 1980 yılında bölgeler arası farklar toplam eşitsizliğin %75'ine karşılık gelmekte iken, giderek bölge içi farkların da önemi artmaya başlamış ve 2000 yılında bölge içi farklar toplam eşitsizliğin üçte birine yaklaşmıştır.

11 Ayrıştırımda kullanılan Theil endeksi ve ayrıştırmayı gösteren formüller Ek-B'de verilmiştir.

Bölge kavramının geniş kullanımının bölge içi farkları örtme olasılığı düşünülerek, mümkün olduğu ölçüde il düzeyinde (İBBS, Düzey 3) çalışılması gerektiği görülmektedir.

Türkiye’de her ilin Türkiye ortalamasına oranla kişi başına geliri Şekil 1’de verilmiştir. Renklerin koyulaşması ile zenginleşmenin arttığı gösterilen resimde, en açık renk, kişi başına gelirin o yıl Türkiye ortalamasının %50’si ve daha azını; buna karşılık en koyu renk ise, Türkiye ortalamasından %50 daha fazla kişi başına geliri ifade etmektedir.

Tablo 3: Kişi Başına Katma Değer Farklarının Bölgeler Arası ve Bölge İçine Ayrıştırılması (%)

	1980	1990	2000
Bölgeler Arası	75.1	69.6	67.5
Bölge İçi	24.9	30.4	32.5

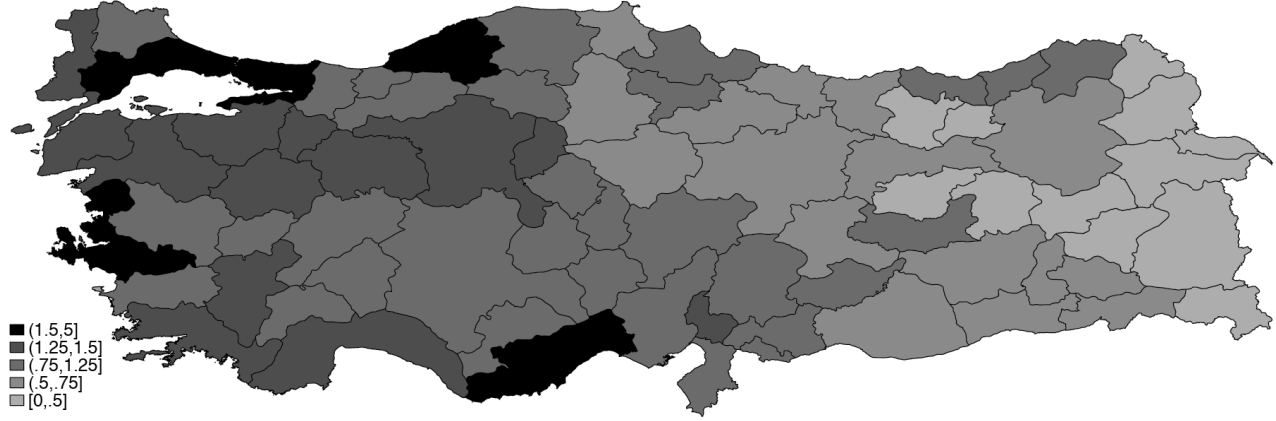
1980 yılı itibarı ile görelî gelir dağılımı üst panelde verilmektedir. Şekilde renklerin, neredeyse doğrusal bir biçimde, doğudan batı yönüne doğru koyulaştığı görülmektedir. En düşük gelire sahip olan Ağrı’da, kişi başına düşen il katma değeri Türkiye ortalamasının %37’sinin altında kalmaktadır. Buna karşılık en yüksek kişi başına İKD Kocaeli’nde, Türkiye ortalamasının 3 katından biraz daha fazla olarak görülmektedir.

Aynı şeklin alt panelinde 2000 yılı itibarı ile kişi başına İKD dağılımı verilmektedir. Gelirlerin doğudan batı yönüne doğru artışı yirmi yıl sonra hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Her ne kadar 1980 yılında yoksul olan iller 2000 yılında da yoksul olarak gözükmekte ve yoksul il sayısında önemli bir değişim görülmesi de, görelî yoksulluğun boyutunun arttığı anlaşılmaktadır. 2000 yılında en yoksul il olarak ortaya çıkan Şırnak’ta kişi başına İKD, Türkiye ortalamasının sadece %25’i kadardır. Muş, Ağrı ve Bitlis’te de kişi başı İKD Türkiye’nin üçte birinden daha düşük bir düzeyde kalmaktadır. Buna karşılık, zengin il sayısının, 1980 yılına oranla, artmış olduğu görülmektedir.

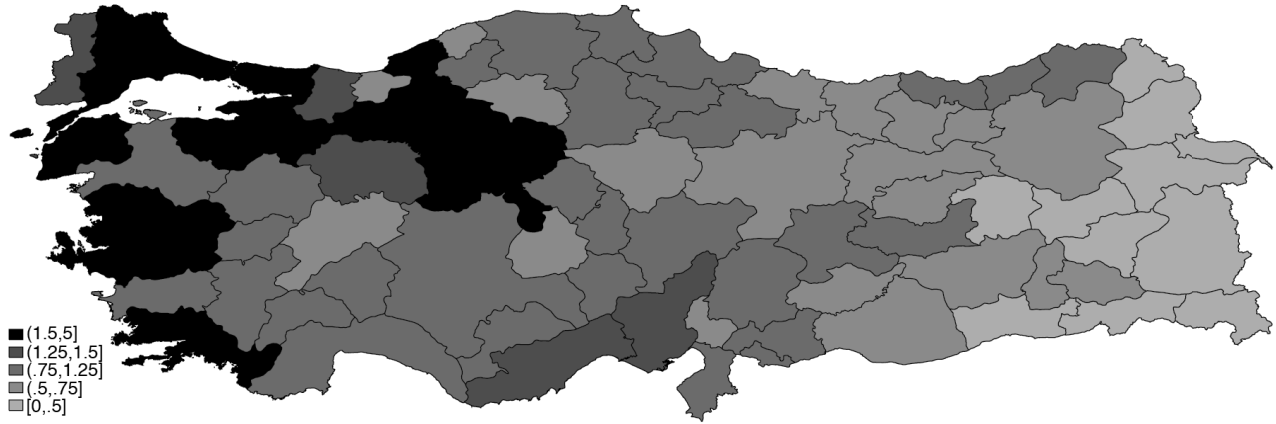
Solow (1956) tarafından geliştirilen neoklasik büyüme modeli, bu durumun tam tersine bir gelişmenin olması gerektiğini öngörmektedir. Bu modele göre, başlangıçta görülen gelir farklarının zaman içerisinde kapanması ve tüm bölgelerin aynı gelir düzeyine ulaşması gerekmektedir. *Yakınsama* adı verilen bu süreç modelin doğası gereğidir.

Eğer üretim faktörleri ve malların bölgeler arasındaki hareketlerinde hiçbir sınırlama ve engelleme yoksa, bölgeler arası yakınsama aniden ve hemen olmak durumundadır. Neoklasik modele göre, büyüme oranlarının başlangıçtaki gelir ile ilişkisinin birbirlerine ters oranda olması durumunda iller arasında yakınsama vardır, aynı yönde olduğu durumda ise aradaki fark daha da açılmaktadır.

Şekil 1a: Türkiye Ortalamasına Oranla Kişi Başına İl Katma Değeri, 1980

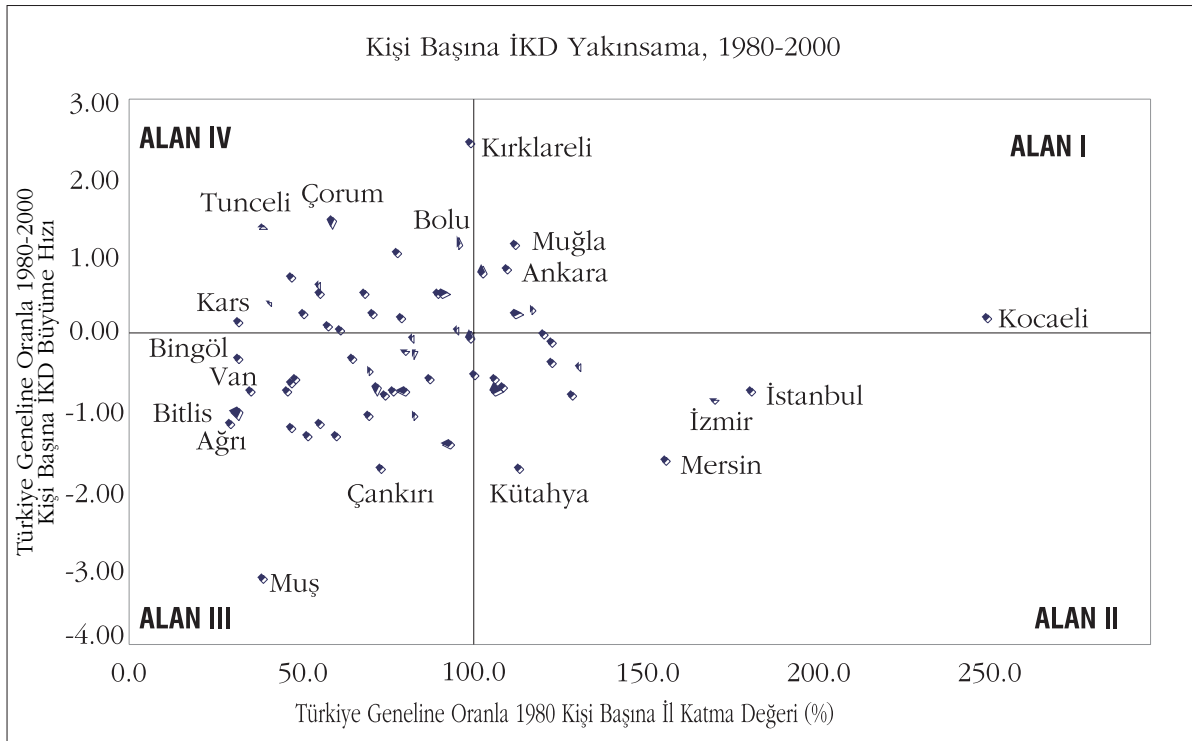
Şekil 1b: Türkiye Ortalamasına Oranla Kişi Başına İl Katma Değeri, 2000

Türkiye’de neoklasik modelin öngördüğü *yakınsama* savının sınanması üzerine bir çok çalışma bulunmaktadır (Filiztekin (1998); Temel, Tansel ve Albersen (1999); Altınbaş, Doğruel ve Güneş (2002); Doğruel ve Doğruel (2003); Gezici ve Hewings (2004); Karaca (2004) ve Erlat (2005) sadece birkaç örnek olarak sayılabilir). Farklı yöntemler ve farklı dönemler kullanmakla beraber, bütün bu çalışmaların ortak sonucu, neoklasik modelin öngördüğü *mutlak yakınsamanın* Türkiye’de geçerli olmadığı yönündedir.

Bu çalışmaları tekrarlamadan, elde edilen sonucu göstermek üzere Şekil 2'de 1980-2000 yılları arasında büyüme oranı ile 1980 yılı gelirleri arasındaki ilişki gösterilmiştir. Dikey ekseninde her ilin Türkiye genelinin büyüme oranından farkı, yatay ekseninde ise her ilin Türkiye'deki kişi başına gelire oranı yer almaktadır. Buna göre, tüm alan dört parçaya bölünmüş, kuzey-doğu yönünde Alan I'de yer alan iller, 1980 yılı itibarı ile daha zengin olup ortalamadan daha hızlı büyüyen illeri, Alan III'de kalan iller ise 1980 yılında göreceli olarak daha fakir olup ortalamadan daha yavaş büyüyen illeri kapsamaktadır. Şekilden zengin illerin, neoklasik kuramın öngördüğü gibi daha yavaş büyüdüğünü anlıyoruz. Ancak fakir birçok ilin de ortalamadan daha yavaş büyümüş olması, kurama tezat teşkil etmektedir. Özellikle doğuda yer alan birçok ilin giderek daha yoksullaşmış olduğu söylenebilir. Buna karşılık, Çorum ve Kırklareli gibi illerde de kişi başına gelir ortalamadan çok daha hızlı artmaktadır. Yine bir başka gözlem, Çorum ve Çankırı gibi birbirine komşu iki ilin performansların çok farklı olması dikkat çekicidir.

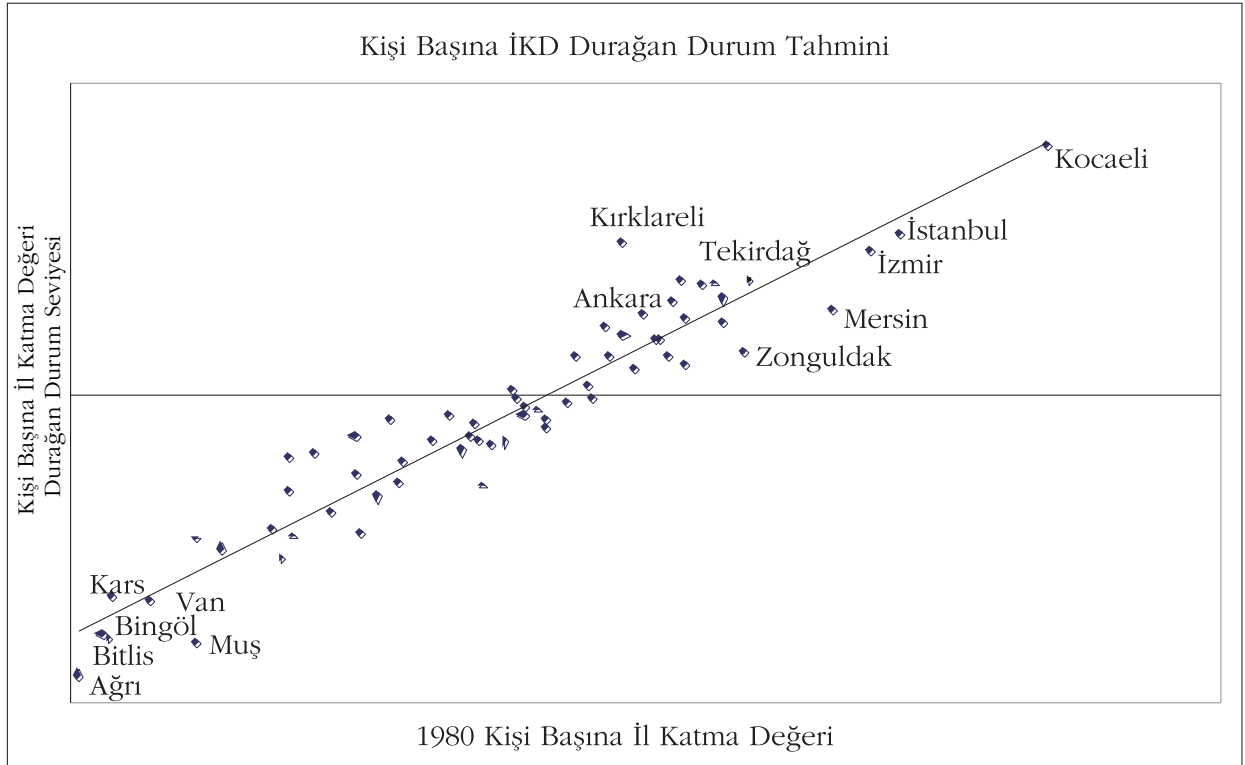
Şekil 2: Başlangıç Gelir Düzeyi ve Büyüme

Şekilde başlangıçtaki gelir seviyesi ile büyüme oranları arasında çok küçük pozitif bir ilişki olduğu da görülmektedir. Bu ilişkinin istatistikî olarak anlamlı olmadığı

ise yapılan kestirim sonuçlarından anlaşılmaktadır. Türkiye’de incelenen dönemde iller arasında **mutlak yakınsama olmadığı** açıkça görülmektedir. Bununla birlikte, iller arasındaki gelir farklarının açıldığını söylemek de mümkün değildir. İl katma değerleri kullanılarak gelirin ölçülmesi konusunda bazı sakıncalar olduğu Filiztekin (2005) tarafından belirtilmiştir (ayrıntı için Notlar kutusuna bakınız). Bu nedenle çalışan kişi başına il katma değerleri kullanılarak kestirimler tekrarlanmış, ancak sonuçlarda bir farklılık görülmemiştir.

Şekil 3: Başlangıç Gelir Düzeyi ve Uzun Vade Gelir Düzeyi

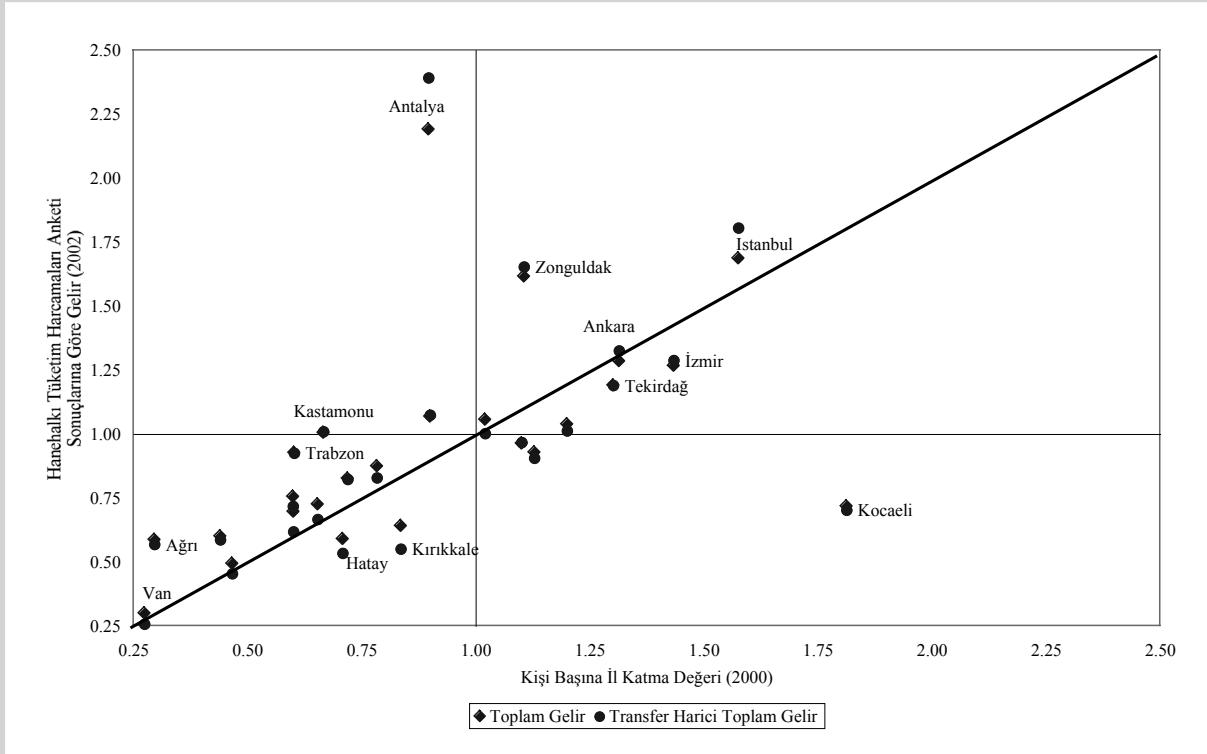
Buna karşılık koşullu yakınsama sınavasından elde edilen sonuç illerin kendi durağan durumlarına, uzun vade dengelerine yakınsadıkları sonucunu vermektedir. Koşullu yakınsama sınavası yapmak için kullanılan yöntem, aynı zamanda ulaşılabilecek uzun vade gelir düzeylerinin tahminini de vermektedir. Şekil 3’te uzun vade gelir düzeyi ile başlangıç gelir düzeylerinin karşılaştırılması gösterilmiştir. Görüldüğü gibi, kestirim sonuçları *yoksul illerin uzun vadede de yoksul kalacaklarına* işaret etmektedir.

Notlar: Kişi Başına Gelir ve İl Katma Değeri

Filiztekin (2005) çalışmasında bölgeler arası yakınsama sınavının yapıldığı uygulamalı çalışmalarda kullanılan kişi başına il katma değerinin gelir eşitliği anlamına gelemeyebileceğini iddia etmiştir. “Ülkeler düzeyinde yapılan çalışmalarda anlamlı olabilen bu ölçütün, aynı ülke içerisindeki bölgelerin gelir kıyaslaması yapılırken iki açıdan şüpheli olduğu söylenebilir. ... Örneğin, çevre illerden büyük merkezlere ciddi gelir transferi olduğu biliniyor. Bu durum gelir farkının çalışmalarda görüldüğünden daha yüksek olacağı anlamına gelebilir. Buna karşılık, kamu hesaplarında kimi illerin uzun süredir net transfer alan iller olduğu da görülüyor. Bu da gelir farklarının daha az olması gerektiği anlamına gelebilir.”

Bu savı sınamak üzere, TÜİK tarafından yapılmış olan 2002 Hanehalkı Tüketim Harcamaları (HTH) anketinden yararlanılarak, İBBS Düzey 2 bölgeleri (bölge tanımları için Eklere bakınız) itibarı ile kişi başı gelir ve 2000 yılı kişi başı il katma değerlerinin karşılaştırılmıştır⁴.

HTH anketi içerisinde gerek ‘toplam gelir’ gerekse ‘transferler harici toplam gelir’ bilgisi vardır. Her iki ölçüt karşılaştırıldığında, transferler harici toplam gelirlerin bölgeler arasında daha yüksek çeşitliliği olduğu (değişim katsayısı, standart sapmanın ortalamaya oranının toplam gelir için %45, transfer harici toplam gelir için ise %51’dir) görülmektedir. Bir başka deyişle transferler sayesinde bölgeler arasında gelir farkları azalmaktadır. Buna karşılık her iki ölçütün kişi başına il katma değeri ile arasındaki ilişki oldukça benzer olarak karşımıza çıkıyor.

Eğer kişi başı İKD ile gelir birebir örtüşüyor olsa idi bütün bölgelerin diyagonal çizgi üzerinde yer almaları gerekirdi. Oysa, beklendiği gibi, Kocaeli alt-bölgesi için KB-İKD, KB-Gelirden çok daha yüksek, Antalya alt-bölgesinde ise çok daha düşüktür. İl katma değeri kullanılarak yapılan incelemeyi bu farkı göz önünde tutarak değerlendirmek gerekmektedir.

^a Bu karşılaştırma HTH Anketi'nin bölgesel düzeyde temsil yeteneğinin kısıtlı olması gerekçesi ile sadece yol göstericidir ve bilimsel bir bulgu olarak değerlendirilmesi gerekir.

Kaynak:

Filiztekin, A. (2005), 'Bölgesel Büyüme, Eş-hareketlilik ve Sektörel Yapı', Eralat, H. (der.), *Bölgesel Gelişme Stratejileri ve Akdeniz Ekonomisi* içinde, Ankara, Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını, Sayfa 209-228.

Bölgesel gelir dağılımındaki bozukluğun nedenlerini anlamak için ilk olarak kişi başına gelir iki bileşenine ayrıştırılabilir: verimlilik ve istihdam edilen nüfus oranı. Bunu matematiksel olarak ifade edersek:

$$\text{Üretim/Nüfus} = (\text{Üretim}/\text{Çalışan Sayısı}) \times (\text{Çalışan Sayısı}/\text{Nüfus})$$

veya

$$\text{Kişi Başına Gelirdeki Yüzdelerdeki Değişim} = \text{Yüzde Verimlilik Artışı} + \text{İstihdamın Nüfus İçindeki Payındaki Yüzde Artış}$$

Buna göre, kişi başına gelirdeki yüzde değişim, ya verimlilik artışından, ya da nüfus içerisinde istihdam edilenlerin oranındaki değişimden kaynaklanacaktır. Tablo 4'de Düzey 1 bölgeleri için bu ayrıştırma sonuçları verilmektedir.

Tablo 4: Kişi Başına Gelir Artışının Bileşenleri 1980-2000 (Yıllık, %)

	<i>Gelir Artışı</i>	<i>Verimlilik Artışı</i>	<i>İstihdam Artışı</i>
<i>Türkiye</i>	2.00	2.38	-0.38
<i>İstanbul</i>	1.26	0.94	0.32
<i>Batı Marmara</i>	2.02	2.44	-0.42
<i>Ege</i>	1.67	1.85	-0.18
<i>Doğu Marmara</i>	2.44	2.78	-0.34
<i>Batı Anadolu</i>	2.39	2.23	0.16
<i>Akdeniz</i>	1.63	1.93	-0.29
<i>Orta Anadolu</i>	2.27	2.95	-0.68
<i>Batı Karadeniz</i>	1.74	1.92	-0.18
<i>Doğu Karadeniz</i>	1.75	2.06	-0.31
<i>Kuzeydoğu Anadolu</i>	1.38	2.40	-1.02
<i>Ortadoğu Anadolu</i>	1.23	1.80	-0.57
<i>Güneydoğu Anadolu</i>	1.65	2.72	-1.07

1980 ve 2000 yılları arasında Türkiye’de kişi başına gelir ortalama %2 büyümüş, buna karşılık verimlilik artışı %2.4 oranında gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle, Türkiye genelinde çalışanların daha verimli hale gelmelerine rağmen bu artışın refaha yeterince yansıtılmadığı, bunun da yeterince hızlı istihdam yaratılmamasından kaynaklandığı anlaşılıyor. Bölgesel açıdan bakıldığında ise, bu durumun İstanbul ve Ankara’yı içeren Batı Anadolu dışarıda bırakılırsa tüm bölgeler için geçerli olduğu; özellikle de doğu bölgelerinde istihdam etkisinin çok baskın hale geldiği görülüyor. Ancak, istihdam ve verimlilik artışlarındaki farkların bölgeler arasında önemli farklılıklar gösterdiğini de belirtmek gerekir. Çalışmanın bundan sonraki alt bölümlerinde bu farklılıkların ayrıntısı incelenmektedir. Önce, verimlilik farkları, daha sonra da emek piyasaları ve istihdam artışı üzerinde durulacaktır.

3.2 Bölgesel Verimlilik Farkları

Bölgeler arasındaki gelir farklarının temelinde verimlilik farkları yatmaktadır. Örneğin, 1980 yılında en verimli il ile en verimsiz il arasında 9.5 kattan daha büyük bir uçurum bulunmaktadır. Bu fark 2000 yılında 11’in üzerine çıkmıştır. Bu Tablo 5’te verilen

Düzey 1 bölgeleri arasındaki farktan daha büyük bir rakamdır ve kişi başına gelirden olduğu gibi çalışan başına gelir, ya da emek verimliliğinde de bölge içerisinde önemli farklar gözükmemektedir.

Tablo 5: İBBS-1 Bazında Bölgesel Çalışan Başına Katma Değer (Emek Verimliliği)

	Görelî Çalışan Başına İKD (Türkiye=1)		Yıllık Büyüme Oranı (%)
	1980	2000	
Türkiye*	2,672.20	4,301.30	2.38
İstanbul	2.33	1.74	0.94
B. Marmara	0.92	0.93	2.44
Ege	1.12	1.01	1.85
D. Marmara	1.30	1.40	2.78
Batı Anadolu	1.23	1.20	2.23
Akdeniz	1.02	0.94	1.93
Ort. Anadolu	0.62	0.69	2.95
B. Karadeniz	0.77	0.70	1.92
D. Karadeniz	0.59	0.55	2.06
KD. Anadolu	0.37	0.37	2.40
OD. Anadolu	0.53	0.47	1.80
GD. Anadolu	0.61	0.65	2.72

* (1987 fiyatlarıyla, Bin YTL)

3.2.1 Sektörel Yapı

Neoklasik kurama göre, bölgeler arasında mutlak yakınsama gözlemlenmiyorsa, bunun nedenlerinde biri toplam üretim fonksiyonunun bölgeler arasında farklılıklar göstermesidir. Solow'un basit modelinde her bir bölge için tek bir üretim fonksiyonu vardır. Oysa gerçekte her bölgede çok çeşitli ürünlerin üretimi yapılmaktadır ve toplam üretim fonksiyonu, değişik sektörel üretim fonksiyonlarının bir bileşkesidir. Bu durumda, bölgeler arasında gelir ve büyüme farklılıkları sektörel yapıyla açıklanabilir. Bu önermeden

yola çıkararak, her bölge için sektörel yapının özellikleri incelendi. Tablo 6'da en kaba ayrımı ile sektörel yapı hakkında bilgi verilmektedir. Türkiye genelinde tarımın payı geçen yirmi yıl içerisinde hızla azalmış, sanayi ve hizmetler sektörlerinin payları ise gelişmiştir. Türkiye'nin gelişmiş bölgelerinde tarımın payı çok azalmış olmakla birlikte, doğu bölgelerinde tarım hâlâ önemli gözükmektedir.

Tablo 6: İBBS-1 Bazında Bölgelerin Sektörel Yapısı (Katma Değer Payları)

	Bölgesel KD İçinde Payı (1980)			Bölgesel KD İçinde Payı (2000)		
	Tarım	Sanayi	Hizmet	Tarım	Sanayi	Hizmet
Türkiye	26.7	30.2	43.1	14.7	36.6	48.7
İstanbul	1.7	33.3	65.0	0.5	37.6	61.9
Batı Marmara	40.0	19.3	40.7	24.3	40.4	35.3
Ege	24.6	32.4	43.0	17.4	38.8	43.8
Doğu Marmara	24.8	41.8	33.4	12.3	55.0	32.7
Batı Anadolu	23.2	24.2	52.7	11.4	30.3	58.3
Akdeniz	32.4	34.0	33.6	20.3	29.1	50.5
Orta Anadolu	45.3	20.1	34.7	25.1	32.4	42.5
B. Karadeniz	35.3	34.1	30.6	22.2	34.2	43.6
D. Karadeniz	43.9	16.5	39.5	25.7	24.0	50.3
KD. Anadolu	49.9	15.6	34.6	38.4	14.1	47.5
OD. Anadolu	42.5	29.1	28.5	29.4	26.9	43.7
GD. Anadolu	49.8	18.9	31.2	26.4	29.7	43.9

İstihdam temel alınarak sektörel yapı incelendiğinde tarımın önemi daha da ortaya çıkmaktadır¹². 1980 yılında toplam istihdam içerisinde tarımın payı %60 civarındadır ve bu pay 2000 yılı itibari ile %48'e gerilemiştir. Fakat doğu illerinde hâlâ istihdam edilen nüfusun üçte ikisi tarım sektöründedir. Kuzeydoğu ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinde sanayinin payı %5'in altına düşmektedir.

12 İstihdam rakamları Genel Nüfus Sayımları'ndan alınmıştır.

Sektörel yapının önemi ve bu yapının bölgeler arası verimlilik farklarını nasıl etkilediğini anlamak için Esteban'ın (2000) önerdiği 'pay analizi' (shift-share analysis) kullanabiliriz¹³. Buna göre, bir bölgenin verimliliğinin ülke ortalamasından sapmasının üç nedeni vardır. Matematiksel olarak bu fark şu şekilde ifade edilebilir.

$$(V_i) - (V) = \sum_j (P_i^j - P^j) V^j + \sum_j (V_i^j - V^j) P^j + \sum_j (P_i^j - P^j) (V_i^j - V^j)$$

Burada V_i^j ve P_i^j i bölgesinde j sektörünün verimliliğini ve istihdam içerisindeki payını; V^j ve P^j j sektörünün ülke genelindeki verimlilik ve istihdam payını göstermektedir.

Tablo 7: İBBS-1 Bazında Bölgelerin Sektörel Yapısı (İstihdam Payları)

	Bölgesel İstihdam İçinde Payı (1980)			Bölgesel İstihdam İçinde Payı (2000)		
	Tarım	Sanayi	Hizmet	Tarım	Sanayi	Hizmet
Türkiye	60.5	11.7	27.8	48.4	13.4	38.2
İstanbul	5.6	35.0	59.4	8.1	32.2	59.6
Batı Marmara	64.4	8.2	27.4	50.7	13.8	35.5
Ege	59.9	13.1	27.0	50.5	13.9	35.6
Doğu Marmara	55.7	15.8	28.5	41.0	20.7	38.3
Batı Anadolu	43.8	12.3	43.9	34.9	11.8	53.4
Akdeniz	64.4	10.3	25.4	55.0	8.8	36.2
Orta Anadolu	70.3	8.4	21.4	64.2	8.0	27.8
B. Karadeniz	74.5	8.9	16.6	65.7	7.9	26.4
D. Karadeniz	77.9	6.5	15.6	68.5	5.3	26.2
KD. Anadolu	75.7	3.2	21.1	67.4	2.8	29.8
OD. Anadolu	76.7	4.1	19.2	66.1	3.6	30.3
GD. Anadolu	71.7	5.7	22.6	61.5	7.1	31.4

Eşitliğin sağ tarafındaki üç terimden ilki sektörel-karışımıdır (SK). Eğer bir bölge, ülke genelinde daha verimli olan sektörlerde uzmanlaşmış ve aynı zamanda daha az verimli olan sektörlerde istihdam yaratmış ise, bunun o bölgenin toplam verimliliğine pozitif etkisi olacaktır. Bir diğer deyişle, (ülke genelinde) yüksek verimliliğe sahip sektörlerde

13 Ayrıntısı için Ek-B'ye bakınız.

uzmanlaşan bölgeler genel olarak daha verimli olacaklardır. İkinci etki verimlilik-avantajı (VA), eğer bölgede sektörler ülke genelinden daha verimli ise, bölgenin ülke ortalaması ile aynı sektörel yapıya sahip olduğu varsayıldığında, bölgenin toplam verimliliği diğer bölgelerden yüksek olacaktır. Yani, ülke diğer bölgelerden daha verimli üretim yapabiliyorsa bu onun avantajıdır. Üçüncü etki ise tahsis bileşenidir (TB) ve eğer bölge, kendisinin ülke geneline göre, daha verimli olduğu sektörlerde görece olarak uzmanlaşıyor ise toplam verimliliğe olumlu katkı yapacaktır.

Tablo 8’de bu üç etkinin bölgelere göre aldığı değerler verilmiştir. Gerek 1980, gerekse de 2000 yılında doğu bölgelerinde sektörel karışımın ve verimlilik avantajı etkilerinin eksi değerler aldığı görülmektedir. Bunun anlamı doğudaki bölgelerin, uzmanlaşmayı, ülkenin düşük verimliliğe sahip sektörlerinde yaptıkları ve bu sektörlerde de ülke ortalamasından daha az verimli olduklarını göstermektedir. Tahsis bileşeninin artı değer alması ise, bu bölgelerin kendilerine göre doğru sektörlerde istihdam yarattığı sonucunu verir. Ancak bu bileşenin önemi oldukça düşüktür. İller bazında analiz yapıldığında, hem sektörel-karışım hem de verimlilik avantajları toplam değişimin üçte ikisini açıklayabilmektedir. Tahsis bileşeni ise %3’ün altında farkı açıklayabilmektedir.

Tablo 8: Pay Analizi

	1980			2000		
	SK	VA	TB	SK	VA	TB
<i>İstanbul</i>	2.40	0.64	0.17	2.95	-0.14	0.35
<i>Batı Marmara</i>	-0.32	0.07	0.04	-0.30	0.10	-0.07
<i>Ege</i>	0.05	0.31	-0.01	0.01	-0.05	0.02
<i>Doğu Marmara</i>	0.20	0.59	0.11	0.62	0.75	0.36
<i>Batı Anadolu</i>	0.47	0.01	-0.16	0.38	0.42	0.01
<i>Akdeniz</i>	-0.12	0.24	0.00	-0.36	0.15	-0.07
<i>Orta Anadolu</i>	-0.37	-0.62	0.16	-0.99	-0.39	0.08
<i>B. Karadeniz</i>	-0.46	-0.07	-0.05	-1.00	0.06	-0.30
<i>D. Karadeniz</i>	-0.64	-0.58	0.10	-1.25	-0.76	0.15
<i>KD. Anadolu</i>	-0.78	-1.22	0.40	-1.60	-1.85	0.83
<i>OD. Anadolu</i>	-0.69	-0.77	0.19	-1.57	-0.78	0.15
<i>GD. Anadolu</i>	-0.46	-0.77	0.22	-1.06	-0.39	-0.05

Pay analizi, sektörel yapının ve sektörel verimlilik farklarının önemine vurgu yapmaktadır. Sektörel payların bölgeler arasında farklılık gösterdiği daha önce belirtilmişti. Tablo 9’da ise bu sefer bölgesel ve sektörel verimlilik farkları verilmektedir. Tarım sektöründe verimliliğin çok düşük olduğu ve 1980 yılında toplamın %44’ü kadar olduğu ve bunun zaman içerisinde azaldığı, 2000 yılında %30’a kadar gerilediği hemen görülmektedir.

Her iki yılda da doğu bölgelerinde (tablonun ikinci yarısında kalan bölgelerde) toplam verimlilik ülke genelinin %60’ının altında kalmaktadır. Bu bölgelerin aynı zamanda verimliliği çok düşük olan tarım sektöründe görece yoğunlaştıkları düşünülürse, gelir ve verimlilik farklarının açıklamasında tarımın çok önemli olduğu anlaşılacaktır. İlginçtir ki, bu bölgelerde de sanayi ve hizmet sektörleri verimliliği, tarıma göre oldukça yüksektir. Ancak bu bölgelerde imalat sanayi yok gibidir ve üretimin yoğunluklu olarak tarımda olması, gelir farklarının önemli bir kesimini açıklar durumdadır. Bu gözlemler, uzmanlaşma ve yığınlaşmanın, Türkiye’de bölgesel gelişmenin önemli bir etkileyicisi olduğunu göstermektedir.

Tablo 9: Bölgesel ve Sektörel Verimlilik (Türkiye Toplam Verimlilik=100.0)

	Verimlilik (1980)				Verimlilik (2000)			
	Tar.	San.	Hiz.	Top.	Tar.	San.	Hiz.	Top.
<i>Türkiye</i>	<i>44.1</i>	<i>190.5</i>	<i>182.6</i>	<i>100.0</i>	<i>30.4</i>	<i>203.6</i>	<i>145.0</i>	<i>100.0</i>
<i>İstanbul</i>	68.5	177.1	280.3	224.8	11.4	171.8	203.3	175.5
<i>B. Marmara</i>	57.2	151.1	158.0	92.2	44.8	215.9	103.8	93.4
<i>Ege</i>	46.7	210.9	216.4	113.8	34.3	213.3	138.9	99.5
<i>D. Marmara</i>	60.2	275.7	189.5	135.1	42.3	287.3	144.7	141.3
<i>B. Anadolu</i>	59.3	155.1	152.4	112.1	39.0	211.4	144.9	119.4
<i>Akdeniz</i>	52.6	246.3	165.1	104.4	34.5	204.5	148.8	93.3
<i>O. Anadolu</i>	43.4	104.5	139.3	67.4	26.9	185.7	123.0	68.9
<i>B. Karadeniz</i>	36.8	224.1	173.8	77.7	23.8	211.3	134.2	70.4
<i>D. Karadeniz</i>	31.8	101.4	172.5	56.4	20.8	136.6	128.9	55.6
<i>KD. Anadolu</i>	25.1	101.3	71.1	38.1	21.2	86.0	67.0	37.3
<i>OD. Anadolu</i>	28.4	199.2	92.4	51.3	21.0	191.4	75.9	47.3
<i>GD. Anadolu</i>	42.2	126.2	98.6	60.7	27.6	177.2	101.5	64.2

3.2.2 Uzmanlaşma

Bölgesel kalkınma açısından uzmanlaşma iki nedenle önemlidir. Uluslararası ticaret kuramından yola çıkarak, bölgelerin faktör girdi yoğun oldukları sektörlerde uzmanlaşmaları, diğer bölgelere göre karşılaştırmalı üstünlükler sağlamaları, hem bölgenin hızla büyümesi anlamına gelecek, hem de karşılıklılık ilkesi gereği, diğer bölgelerin büyümesine de olumlu etki yapacaktır. Bu durum, bölgelerin ölçek ekonomilerinden yararlanabilmelerine de olanak sağlamaktadır. Ancak sektörler arasında farklı ölçek ekonomileri varsa, bu durumda, belirli bölgelerin merkez, diğerlerinin de çevre olarak ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır.

Öte yandan, bölgelerin farklı ürünlerde uzmanlaşmaları, ülke genelinde, sektörlerle gelebilecek dışsal şoklara karşı riskin dağıtılabilmesini de mümkün kılmaktadır. Küresel piyasalarda meydana gelen çeşitli değişimler sadece belirli bölgeleri etkileyecek, karşılıklı paylaşım ve eşgüdüm sağlanabildiği takdirde bu şokların etkisi her bölgede daha az hissedilebilecektir.

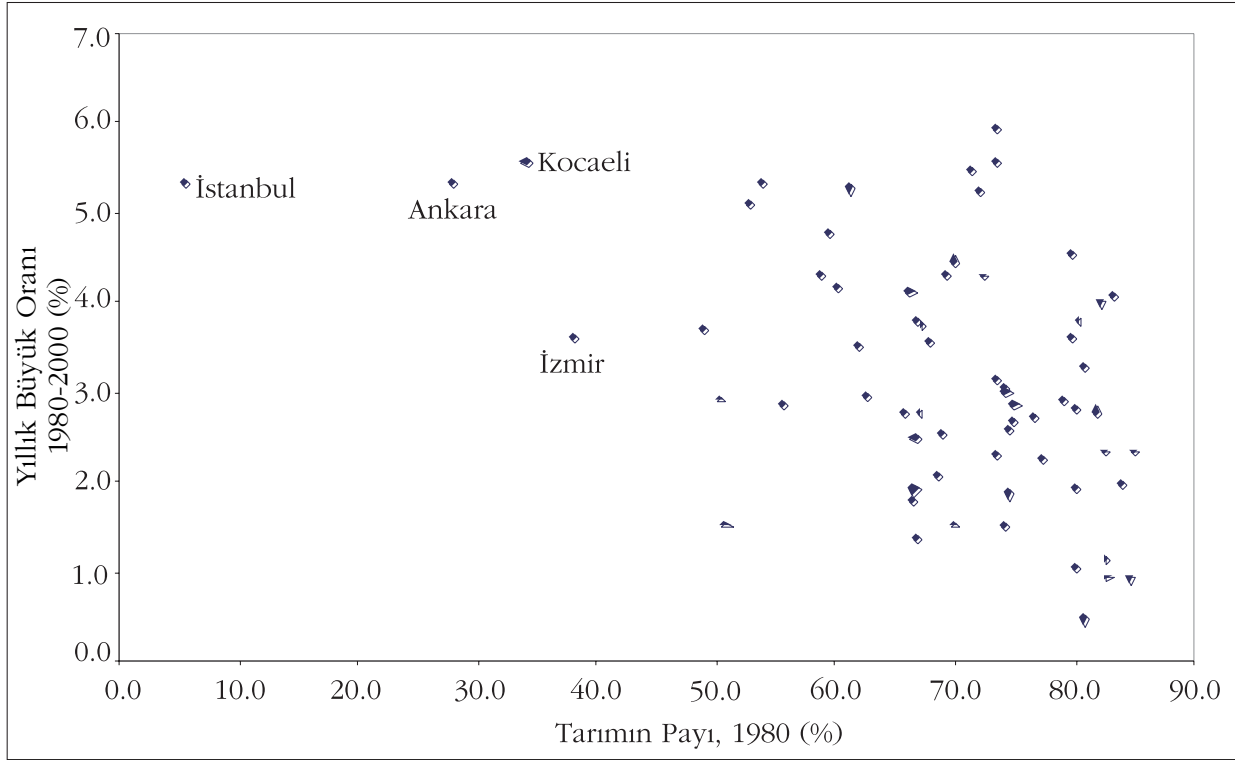
Kuramsal açıdan bakıldığında, bölgeler arasında ‘taşımacılık maliyetleri’ (gerçek taşımacılık maliyetleri olduğu kadar diğer bölgeler arası maliyetleri de içerecek şekilde) azaldıkça, bir başka deyişle bölgeler birbirleriyle daha fazla bütünleştikçe, uzmanlaşmanın artması beklenmektedir. Ancak, Türkiye’de illerin uzmanlaşma ölçütlerinde önemli bir değişiklik gözükmemektedir. İstanbul, Ankara ve İzmir ile bunların yakınlarındaki az sayıda il dışarıda bırakılırsa, ülkenin tamamında tarım en çok istihdam edilen sektör olarak ortaya çıkmaktadır.

Uzmanlaşma ile büyüme arasında ilişki incelendiğinde, koşulsuz olarak arada ters bir ilişki bulunmaktadır. Ancak başlangıçtaki gelir seviyesi ve tarımın payı sabit tutulduğunda uzmanlaşma ile büyüme arasında olumlu bir ilişki ortaya çıkmaktadır¹⁴. Özellikle de, İstanbul, Ankara, İzmir ve Kocaeli gibi, belirli iller dışarıda bırakıldığında bu ilişki istatistikî olarak da anlam kazanmaktadır.

Tarımda uzmanlaşan illerin büyüme oranlarının çok düşük olması, uzmanlaşma ile büyüme arasındaki bağıntıda önemli bir belirleyicidir. Şekil 4’te gösterildiği gibi tarımın toplam istihdamdan aldığı pay ile büyüme arasında ters bir ilişki vardır. Yine de, yapılan analiz sonucunda tarımda da olsa uzmanlaşmanın olumlu etkisi olduğu, tarım yoğun üretim yapısının getirdiği düşük büyümeyi bir ölçüde azalttığı sonucuna varılmaktadır.

14 Ek-B’de ayrıntısı verilmektedir.

Şekil 4: Büyüme ve Tarımın Payı

Uzmanlaşma ile verimlilik artışı arasında da pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Özellikle başlangıç verimlilik düzeyi sabit alındığında bu ilişki oldukça anlamlı çıkmaktadır. Regresyonlar ile elde edilen sonuçlar, tarımın payı sabit tutulduğunda uzmanlaşmanın olumlu etkisi olduğunu, bir başka deyişle, tarımın payı aynı olan iki ilden daha uzmanlaşmış olanında verimlilik artışının daha fazla olacağını göstermektedir.

3.2.3 Yığınlaşma

Uzmanlaşma, uluslararası ticaret kuramının öngördüğü ve olumlu bulduğu bir gelişme iken, yeni ekonomik coğrafya modelleri yığınlaşmanın önemine vurgu yapmaktadırlar. Bir yandan ölçek ekonomilerinin varlığı, ileri ve geri bağıntılar firmaların belirli bir bölgede toplanmasına, yığınlaşmasına (agglomeration) neden olurken, artan kalabalıklaşma (izdiham, congestion), firmaların coğrafi olarak yayılmasına neden olacaktır. Bu iki güçten, merkezci (centripetal) ve merkezkaç (centrifugal) güçlerden, hangisinin daha etkin olduğuna bağlı olarak bölgesel üretimin yapılanması beklenmektedir.

Yeni ekonomik coğrafya modellerinin öngörüsü U-şekilli bir ilişkidir. Krugman (1991a ve 1991b) taşınma maliyetleri azaldıkça, yığınlaşmanın önce artmasını, daha sonra da azalması gerektiğini öne sürmektedir. Aiginger ve Davies (2004) çalışmalarında Avrupa Birliği içerisinde 1985 sonrası dönemde uzmanlaşmanın arttığı, buna karşılık ise yığınlaşmanın azaldığı yönünde bulgular elde etmişlerdir. Bu bulgu yığınlaşmanın Avrupa Birliği içerisinde yeni merkez-çevre ilişkileri yaratacağı ve Birlik içerisinde, merkez bölgelerle çevre bölgeler arasındaki, gelir farklarını arttıracığı endişesini bir ölçüde gidermektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde yığınlaşma üzerine az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunlardan biri Hanson (1988) tarafından Meksika'da NAFTA'nın etkisini inceleyen çalışmadır. Ticaret anlaşmasının yürürlüğe girmesi ile birlikte başkent etrafında yığınlaşmış olan sanayinin A.B.D. ile olan kuzey sınırına doğru hızla taşındığı gözlemlenmektedir. Benzer şekilde Henderson, Lee ve Lee (2001) tarafından yapılan çalışmada, Kore'de 1983-1993 yılları arasında yaşanan hızlı liberalleşme döneminde sanayinin geleneksel merkezlerden hızla uzaklaştığı, ancak yeni merkezler bularak buralarda yeniden yığınlaşmaya başladıklarına dair bulgular elde etmişlerdir.

Türkiye'de bu konuda Filiztekin (2002) çalışmasında imalat sanayinin geleneksel merkezlerden yavaş da olsa çekilmeye başladığına dair bulgu elde etmiştir. Aynı çalışmada, endüstrinin özelliklerine göre farklı güçlerin etkili olduğu, örneğin ağır sanayide geleneksel yerleşme ekonomilerinin, buna karşılık yüksek-teknik ürünler üreten endüstrilerde kentleşme ekonomilerinin etkili olduğu sonucuna varılmaktadır.

Tablo 10'da ana sektörler ve imalat sanayi içerisinde yığınlaşma ölçütü ve büyük illerin toplam istihdam içerisindeki payları verilmektedir. Yığınlaşma ölçütü, sektörün tüm bölgelere eşit dağıldığı durumda sıfır değerini verecektir, yığınlaşma ile birlikte bu değer artacaktır. Tablodan çıkan sonuç Türkiye'de yığınlaşmanın ana sektörler itibariyle, ama özellikle de imalat sanayii içerisinde arttığı yönündedir.

Tablo 10: Yığınlaşma

	Yığınlaşma Ölçütü		Büyük İllerin Payı ^a	
	1980	2000	1980	2000
Ana Sektörler				
Tarım	0.280	0.379	0.066	0.092
Sanayi	0.587	0.598	0.418	0.487
Hizmetler	0.383	0.297	0.371	0.400
Türkiye^b	0.345	0.377	0.192	0,262
İmalat Sanayii				
Gıda, İçki, Tütün	0.696	0.714	0.525	0.347
Dokuma ve Giyim Eşyası	0.448	0.479	0.485	0.434
Orman Ürünleri ve Mobilya	0.523	0.828	0.537	0.344
Kağıt ve Basım	0.587	0.764	0.875	0.779
Kimya	0.440	0.578	0.744	0.710
Taş ve Toprak	0.654	0.783	0.452	0.324
Metal	0.530	0.744	0.790	0.546
Metal Eşya	0.413	0.367	0.786	0.613
Diğer İmalat	0.844	1.260	0.951	1.000
Türkiye^b	0.601	0.803	0.621	0.498
^a Ankara, İstanbul, İzmir ve Kocaeli'ni kapsamaktadır.				
^b Ağırlıklı Ortalama				

Genel beklentiye eş olarak toplam istihdam içerisinde büyük illerin payının arttığı görülmektedir. Ancak ilginç olan imalat sanayi içerisinde bu durumun tersinin daha geçerli olduğudur. Tüm endüstrilerde bu illerin toplam içinden aldıkları pay azalmaktadır. Bu durum Kore'dekine benzer bir gelişmeye işaret etmektedir, ancak daha ayrıntılı araştırılmadan yargıya varmak sağlıklı olmayacaktır¹⁵.

15 Konuyla ilgili çalışma sürmektedir, gelinen aşamada bulguların verilmesi doğru olmayacaktır.

3.2.4 Artan Ölçek Ekonomileri ya da Verdoorn Yasası

Uzmanlaşma ve yığınlaşmanın olabilmesi için gerekli koşullardan biri üretimde ölçek ekonomilerinin varlığıdır. Bununla birlikte artan ya da sabit ölçek getirisi testleri faktörler üzerine detaylı bilgi gerektirmektedir. Özellikle de, güvenilir sermaye stoğu verileri olmaksızın bu sınamayı yapmak mümkün değildir (Altuğ ve Filiztekin, 2002). Ülke genelinde ve ana sektörler itibari ile sermaye stoğu verileri Saygılı, Cihan ve Yurtoğlu (2005) tarafından yayınlanmıştır. İmalat sanayi içerisindeki endüstriler için ise Filiztekin (2001) tahminler de bulunmuştur. Ancak bölgeler için böyle bir tahmin bulunmadığından ölçek ekonomilerinin bölge düzeyinde doğrudan sınaması yapılamamaktadır.

Buna karşılık Verdoorn Yasası'nın sınamasını yapmak ve dolaylı olarak ölçek ekonomilerinin varlığını tespit etmek mümkündür. Yasaya göre, artan ölçek getirisinin var olduğu durumda, verimlilik ile üretim arasında pozitif bir ilişki olması gerekir (Kaldor, 1966). Ancak bu, ilişkinin durağan veya düzeyler arasında mı, yoksa dinamik ya da, artış oranları arasında mı, olması gerektiği konusunda tartışmalar olmakla beraber (McCombie ve Roberts, 2007), Kaldor, sonuçta bu ilişkinin dinamik olması gerektiğine kanaat getirmiştir. Eldeki verilerle yapılan sınama sonuçlarından elde edilen bulgular ile elde edilen ölçek getirileri Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11: Endüstrilere Göre Ölçek Getirisi

	Ölçek Getirisi		Ölçek Getirisi
<i>Gıda, İçki, Tütün</i>	1.207	<i>Taş ve Toprak</i>	1.187
<i>Dokuma ve Giyim Eşyası</i>	1.336	<i>Metal</i>	1.304
<i>Orman Ürünleri ve Mobilya</i>	1.258	<i>Metal Eşya</i>	1.350
<i>Kağıt ve Basım</i>	1.297	<i>Diğer İmalat</i>	1.222
<i>Kimya</i>	1.197	<i>Türkiye^b</i>	1.251

Ölçek getirisi birden büyük olduğunda bu, artan getiri olduğu anlamına gelmektedir ve uzmanlaşma ile yığınlaşma için gerekli koşullardan birinin yerine gelmiş olduğuna işaret eder. Türkiye'de, imalat sanayinde bu durumun var olduğu tablodan anlaşılmaktadır.

Ana sektörler itibari ile de benzer sınıma yapılabilir. Ancak bu durumda toplulaştırma, elde edilen sonuçların yorumlanmasında sorun yaratacaktır. Buna rağmen, yapılan tahminlerde, imalat sanayinden daha az olmakla beraber tüm ana sektörlerde (özellikle de hizmet sektöründe) artan ölçek getirisi bulunmuştur.

3.2.5 Bölgeler arası Bağntı

Bölgesel gelir eşitsizliği ve verimlilik farkları konusundaki tartışmayı kapatmadan evvel, son olarak, bölgeler arası bağıntılardan söz etmek gerekir. Filiztekin (2005) çalışmasında illerin büyüme oranlarının birbirleri ile ilişkisini incelemiş, 1980-1990 yılları arasında, bu oranlar arasında çok düşük düzeyde bir bağıntı bulurken, 1990-2000 yılları arasında ilişkinin arttığı sonucuna varmıştır. Bölgelerin ülke genelinin büyümesi ile bağıntısı Tablo 12'de gösterilmiştir.

Tablo 12: Bölgesel Büyüme ve Ülke Büyüme Oranları Arasında Bağntı

	1980-2000
<i>İstanbul</i>	86.2
<i>B. Marmara</i>	43.2
<i>Ege</i>	58.9
<i>D. Marmara</i>	62.7
<i>B. Anadolu</i>	75.7
<i>Akdeniz</i>	48.6
<i>O. Anadolu</i>	54.4
<i>B. Karadeniz</i>	50.8
<i>D. Karadeniz</i>	27.0
<i>KD. Anadolu</i>	23.6
<i>OD. Anadolu</i>	17.9
<i>GD. Anadolu</i>	34.6

İstanbul dışarıda bırakıldığında, diğer bölgelerin büyüme oranlarının ülke büyümesi ile korelasyonu düşüktür. Ancak Doğu bölgelerinde bu bağıntı iyice küçülmektedir. Bu durum, bugüne kadar uygulanan politikaların bölgeler üzerinde farklı etkileri olduğu, ya da uygulanan politikalar sonucu bölgelerin farklı büyüdüğü kanaatini destekler niteliktedir.

Öte yandan, Filiztekin (2005) çalışmasında, illerin birbirleri ile doğrudan ilişkisini de incelemiş ve iller arasındaki mesafe arttıkça bağıntının azaldığı bulgusuna ulaşmıştır. Bölgeler arası bağıntıyı etkileyen bir diğer faktör de illerdeki üretim yapısının benzerliğidir. Üretim yapısı benzer illerin aynı yönde büyüdükleri, dolayısıyla, bir kez daha, sektörel yapının önemli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Filiztekin'in çalışmasında son olarak komşuluk ilişkisinin büyüme oranlarını nasıl etkilediği irdelenmiş, 1980-2000 yılları arasında komşu illerin birbirleri ile yakın büyüme örüntüsü izledikleri ancak son dönemde bu ilişkinin ortadan kaybolduğu sonucuna varılmıştır.

Sonuç olarak, bölgeler arasında önemli gelir ve verimlilik farkları olduğu görülmektedir. Öncelikle sektörel yapının ve özellikle de tarımın, daha sonra da ölçek getirisi ve bundan kaynaklanan uzmanlaşma ve yığınlaşmanın bu farkın açıklanmasında oldukça önemli olduğuna dair bulgular vardır.

3.3 Bölgesel Emek Piyasaları

Önceki bölümde bölgeler arası gelir farkları olduğu ve bu farkların altında yatan temel nedenlerden biri olan verimlilik farklarının ayrıntısı verilmiştir. Ancak gelir farklarının ortaya çıkmasında, aynı zamanda, demografik gelişmeler ve yerel emek piyasalarındaki sorunlar da rol oynamaktadır. Bu alt bölümde bu farklar irdelenmektedir.

Kişi başına gelir (ya da il katma değeri), verimlilik, nüfus içerisindeki bağımlılık oranı (çalışma yaşındaki nüfusun, 15-64 yaş arası, toplam nüfusa oranı), işgücüne katılım ve yaratılan istihdam olmak üzere dört parçaya ayrılabilir. Her bir bileşenin büyüme oranlarının toplamı ise kişi başı gelirdeki artışı verecektir:

$$\begin{aligned} \%(\text{İKD}/\text{Nüfus}) \text{ Artışı} = & \%(\text{İKD}/\text{İstihdam}) \text{ Artışı} + \\ & \%(\text{Çalışabilir Nüfus}/\text{Nüfus}) \text{ Artışı} + \\ & \%(\text{İş Gücüne Katılım}/\text{Çalışabilir Nüfus}) \text{ Artışı} + \\ & \%(\text{İstihdam}/\text{İş Gücüne Katılım}) \text{ Artışı} \end{aligned}$$

Tablo 13'te Türkiye geneli ve birinci düzey bölgeleri itibari ile bu artışlar verilmiştir. İlk satırda yer alan Türkiye geneli rakamlarına göre verimlilik yılda %2.4 oranında artarken, bu gelişme kişi başı gelire tam olarak yansımamıştır. Aradaki %0.4'lük fark demografik

ve emek piyasasındaki gelişmelerden kaynaklanmaktadır. Çalışabilir yaştaki nüfusun toplam nüfus içindeki payı nüfus artış hızından daha hızlıdır ve bu, eğer çalışırlar ise yaratılacak değerle kişi başına gelir artışına yılda %0.7 gibi bir katkı yapacaktır. Ancak, incelenen dönem içinde çalışabilecek yaştaki bu nüfusun emek piyasasına yeterince katılmadığı görülmektedir. Katılanlar ise istihdam edilememekte ve böylelikle önemli bir emek gücünün kullanılmamış olduğu gözükmektedir. Eğer işgücüne katılım hızı, çalışabilir nüfus artışı ve istihdam yaratma hızları aynı olsaydı, bu, yılda %1.1 gibi bir kişi başına gelir artışı sağlamış olacaktı. Yirmi yıllık bir dönem için ise bu %24'lük bir artışa karşılık gelmektedir. Bir başka deyişle, 2000 yılında 2,941 dolar olarak gözükken kişi başına gelir, 3,676 dolar olarak gerçekleşecekti. Tablodan demografik faktörlerin ve emek piyasalarındaki gelişmelerin ülkenin doğusunda batıya oranla daha farklı olduğu da anlaşılmaktadır.

Tablo 13: İBBS-1 Bölgeler Bazında Kişi Başı İl Katma Değeri Artışı Ayrıştırması, 1980-2000 (Yıllık, %)

	İKD/ Nüfus	İKD/ İstihdam	Çalışabilir Nüfus/ Nüfus	İş Gücüne Katılım/ Çalışabilir Nüfus	İstihdam/ İş Gücüne Katılım
<i>Türkiye</i>	2.00	2.38	0.71	-0.81	-0.28
<i>İstanbul</i>	1.26	0.94	0.43	0.29	-0.40
<i>B. Marmara</i>	2.02	2.44	0.46	-0.72	-0.16
<i>Ege</i>	1.67	1.85	0.59	-0.57	-0.20
<i>D. Marmara</i>	2.44	2.78	0.63	-0.73	-0.24
<i>B. Anadolu</i>	2.39	2.23	0.69	-0.27	-0.26
<i>Akdeniz</i>	1.63	1.93	0.87	-0.89	-0.27
<i>O. Anadolu</i>	2.27	2.95	0.94	-1.42	-0.20
<i>B. Karadeniz</i>	1.74	1.92	0.81	-0.86	-0.14
<i>D. Karadeniz</i>	1.75	2.06	0.96	-0.96	-0.31
<i>KD. Anadolu</i>	1.38	2.40	0.70	-1.41	-0.30
<i>OD. Anadolu</i>	1.23	1.80	0.79	-1.04	-0.33
<i>GD. Anadolu</i>	1.65	2.72	0.70	-1.30	-0.47

3.3.1 Nüfustaki Gelişmeler

Türkiye’de genç bir nüfus olduğu ve bunun bir ‘fırsat penceresi’ doğurduğu genel kabul gören bir kanıdır (TÜSİAD, 1999). Tablodan da nüfusun bu hareketliliğinin geçmiş dönemde refaha olumlu katkı yaptığı görülmektedir. Bu durum tüm bölgeler için, ama özellikle de görece olarak daha yoksul olan bölgeler için geçerlidir. Bu durumun devam edip etmeyeceği ise nüfus artış oranlarından görülebilir.

Türkiye’de nüfus artışı giderek yavaşlamaktadır. Son Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi ile elde edilen veriler kullanılarak hesaplanan nüfus artış hızı yıllık %1.7’dir. Gelecekte Türkiye nüfusunun daha yaşlı olacağı, ‘fırsat penceresi’nin giderek kapanmaya başladığı aşikârdır. Bölgeler arası farklara baktığımızda, nüfusu en hızlı artan bölgeler İstanbul, Doğu Marmara, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri olarak ortaya çıkmaktadır. İlk üç bölgenin bir cazibe merkezi olarak aldığı göç nedeni ile bu duruma geldiğini söyleyebiliriz. Bunun bir diğer göstergesi de doğurganlık oranlarıdır. Doğu bölgelerinde doğurabilecek yaşta kadın başına düşen çocuk sayısı diğer bölgelerden en az on puan daha yüksektir. Bu durum, yakın gelecekte, doğuda emek piyasası üzerine daha büyük bir baskı olacağı ve büyük bir olasılıkla bunun göç sorununu daha da artıracığı anlamına gelmektedir.

Nüfus içerisinde yaş dağılımına bakıldığında da doğunun diğer bölgelerden belirgin biçimde ayrıştığı görülmektedir. Bu bölgelerde nüfusun yarısından fazlası 25 yaşın altındadır. Genellikle olgun çalışma yaşı olarak görülen 25-64 yaş arasındaki nüfus %33 civarındadır.

Tablo 14: Nüfustaki Gelişmeler, 1980-2007 (Yıllık, %)

	1980-2007		2007 Yılı			
	Nüfus Artış Hızı	Doğurganlık Hızı	0-14 Yaş Arası Nüfus/ Nüfus	15-24 Yaş Arası Nüfus/ Nüfus	25-64 Yaş Arası Nüfus/ Nüfus	65+ Yaş Nüfus/ Nüfus
<i>Türkiye</i>	1.7	30.5	26.4	17.6	42.1	6.9
<i>İstanbul</i>	3.6	26.6	24.2	16.8	46.8	6.4
<i>B. Marmara</i>	1.1	22.1	19.6	16.1	44.9	9.1
<i>Ege</i>	1.7	24.4	21.7	16.6	44.7	8.3
<i>D. Marmara</i>	2.3	26.1	23.3	16.7	44.9	7.6
<i>B. Anadolu</i>	1.5	26.8	24.2	17.7	44.2	7.2
<i>Akdeniz</i>	2.0	31.4	27.2	17.6	42.3	6.6
<i>O. Anadolu</i>	0.8	31.7	27.1	18.1	39.9	7.2
<i>B. Karadeniz</i>	0.0	26.2	23.4	16.9	40.8	8.8
<i>D. Karadeniz</i>	-0.4	26.4	23.9	16.9	40.9	7.9
<i>KD. Anadolu</i>	0.1	41.6	33.3	20.1	34.9	5.5
<i>OD. Anadolu</i>	1.1	44.7	35.3	20.1	34.6	4.7
<i>GD. Anadolu</i>	2.6	51.3	38.9	19.8	32.8	4.1

Doğurganlık Hızı 0-4 Yaş çocuk sayısının 15-49 yaş arası kadın sayısına bölümü olarak hesaplanmıştır.

3.3.2 İşgücüne Katılım

Nüfus dinamiklerinin giderek azalan da olsa olumlu etkisi görülmekle beraber, bu hareketliliğin işgücü piyasalarında baskı oluşturduğu da bir gerçektir. Bir yandan artan genç nüfus öte yandan tarım sektörünün çözülmesi ve hızlı kentleşme sonucu işgücüne katılım oranlarında önemli azalmalar gözükmemektedir.

2006 Hanehalkı İşgücü Anket sonuçlarına göre, 15 yaş ve üzerindeki nüfusun yarısından daha küçük bir kısmı işgücüne katılmayı seçmektedir. Bölgeler arasında en yüksek işgücüne katılım Karadeniz bölgesinde, en düşük katılım ise Güneydoğu Anadolu bölgesindedir. Bu bölgede nüfusun ancak üçte biri işgücündedir. Ancak asıl önemli fark erkek ve kadınlar arasında ve kadın nüfusun bölgeler arasında katılım oranlarındadır.

Türkiye’de her dört kadından yalnızca biri işgücünde yer almaktadır. Güneydoğu Anadolu bölgesinde ise kadınların sadece %6.5’i işgücüne katılmaktadır. İşgücüne katılmadaki bu eksikliğin nedenleri ise bir sonraki tabloda verilmiştir.

Tablo 15: İşgücüne Katılım, 2006 (%)

	Toplam	Erkek	Kadın
<i>Türkiye</i>	48.0	71.5	24.9
<i>İstanbul</i>	48.0	73.2	21.8
<i>B. Marmara</i>	53.0	74.9	31.1
<i>Ege</i>	48.8	71.2	26.6
<i>D. Marmara</i>	49.6	72.7	26.1
<i>B. Anadolu</i>	45.2	70.1	20.7
<i>Akdeniz</i>	50.1	73.2	27.5
<i>O. Anadolu</i>	43.1	68.6	19.0
<i>B. Karadeniz</i>	54.2	73.4	36.5
<i>D. Karadeniz</i>	62.3	74.8	50.1
<i>KD. Anadolu</i>	49.8	73.4	28.0
<i>OD. Anadolu</i>	42.8	67.8	20.4
<i>GD. Anadolu</i>	34.5	63.9	6.5

İşgücüne katılmama nedenlerini dört gruba ayırabilmek mümkündür. Bunların ilki iş aramadığı halde çalışmaya hazır durumda olduklarını söyleyen, iş bulma ümidini kaybetmiş kesimdir. İşgücüne katılmayı seçmeyen erkek nüfus içerisinde bu grubun payı %9.2’dir. Bu oran, Türkiye genelinde 984,000 erkeğin ‘umutsuz’ olduğu anlamına gelmektedir. Bölgesel açıdan ise umutsuzluğun doğu bölgelerinde çok daha yüksek olduğudur. Doğu bölgelerindeki umutsuzlar toplam umutsuzların %37.5’i kadardır (368,000 kişi).

Kadınlar arasında işgücüne katılmamadaki en temel neden ev işleri ile meşgul olmalarıdır. İşgücünde olmayan kadınların %71’i ev işleri ile ilgilendiklerini ve bu nedenle katılmamayı seçtiklerini söylemektedirler. Kuşkusuz ev işleri ile uğraşan kadınları işgücü dışında saymamak gerektiği iddia edilebilir. Ev içi üretimin de bir değeri olduğu

doğrudur. Ancak, bu durum başka bir soruya da işaret etmektedir. Evde üretilen, çocuk bakımı, yemek pişirme ve temizlik gibi hizmetlerin piyasa fiyatları oldukça yüksektir ve kadınlar çalışarak kazandıkları ücret ile bunu karşılayamamaktadırlar.

Tablo 16: İşgücüne Katılmama Nedenleri, 2006 (%)

	Erkek			Kadın		
	Umutsuz	Öğrenci-Emekli	Ev İşi	Umutsuz	Öğrenci-Emekli	Ev İşi
Türkiye	9.2	79.7	0.0	3.1	18.9	70.9
İstanbul	3.2	88.8	0.0	1.1	18.4	73.0
B. Marmara	5.5	85.1	0.0	4.0	24.9	63.4
Ege	6.1	83.3	0.0	3.9	24.9	60.5
D. Marmara	3.1	86.6	0.0	1.0	19.6	73.0
B. Anadolu	7.0	82.1	0.0	2.6	18.4	75.9
Akdeniz	11.9	75.5	0.0	6.5	18.9	65.2
O. Anadolu	13.3	74.8	0.0	2.9	13.9	76.5
B. Karadeniz	3.6	87.0	0.0	1.8	22.6	69.0
D. Karadeniz	8.4	73.8	0.0	4.0	38.5	41.3
KD. Anadolu	30.9	61.8	0.0	4.4	19.8	72.5
OD. Anadolu	16.0	73.6	0.0	3.8	10.7	82.6
GD. Anadolu	22.0	62.3	0.0	3.7	8.2	84.0

Akçomak ve Kasnakoğlu (2002), sadece İstanbul ve Ankara'yı inceledikleri çalışmalarında aynı özelliklere sahip erkeklerin kadınlardan %30 ile %38 arasında daha fazla kazandıklarını göstermektedirler. Bu eşitsizliğin sonucu kadınların emek piyasalarına girmemeleri ve yukarıda sayılan hizmetleri evde üretmeleri gerek etkinlik gerek hakkaniyet açısından önemli sorunlar olduğunu göstermektedir. Bölgesel açıdan bakıldığında da, yine doğuda ev işleri ile uğraşan kadınların oranının yüksek olduğu görülmektedir. Akçomak ve Kasnakoğlu (2002) çalışmalarında inceledikleri iki büyük kentte bile emek piyasalarının farklılıklar gösterdiğini, önemli ücret farklılıkları olduğunu belirtmektedirler.

Türkiye İstatistik Kurumu'nun gerçekleştirdiği Hanehalkı İşgücü anketlerinde Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labor Organization) tarafından geliştirilen tanım (işgücünde olmak için çalışıyor olmak ya da çalışmadığı halde resmi kanallardan aktif olarak iş arıyor olmak ve iş bulduğunda kısa süre içinde çalışmaya başlayacak durumda olmak) kullanılmaktadır. Buna karşılık, nüfus sayımlarında kişilerin beyanları esas alınmakta, dolayısıyla da bireysel algılamaya dayalı tanım geçerli olmaktadır. Bu nedenle Hanehalkı anketlerinde işgücüne katılımın ve dolayısıyla işsizliğin, algılanandan daha düşük çıkma olasılığı vardır. Hem bu nedenle hem de anketlerin bölgeler arası kırsal ve kentsel yerler arası inceleme yapmaya yetecek örnekleme olmaması nedeni ile 1980 ve 2000 Genel Nüfus Sayımlarından elde edilen rakamları da göstermek yerinde olacaktır.

Tablo 17: İşgücüne Katılım, Genel Nüfus Sayımı Sonuçları, (%)

	1980			2000		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
<i>Türkiye</i>	68.2	87.5	48.3	61.1	78.7	43.0
<i>İstanbul</i>	52.3	83.5	16.5	56.2	80.7	30.7
<i>B. Marmara</i>	75.5	91.4	57.1	66.1	82.7	47.8
<i>Ege</i>	70.0	88.6	50.5	64.9	80.8	48.6
<i>D. Marmara</i>	66.2	87.8	43.8	61.3	79.9	41.9
<i>B. Anadolu</i>	60.8	84.6	36.3	56.0	77.0	34.6
<i>Akdeniz</i>	69.0	88.2	49.2	61.4	77.0	45.5
<i>O. Anadolu</i>	68.4	86.5	51.7	61.1	76.8	45.6
<i>B. Karadeniz</i>	74.0	88.2	60.6	64.8	78.5	51.8
<i>D. Karadeniz</i>	77.9	86.7	70.2	64.8	75.9	53.8
<i>KD. Anadolu</i>	77.9	90.4	64.8	65.0	78.0	51.0
<i>OD. Anadolu</i>	73.9	88.6	59.0	62.5	76.4	47.8
<i>GD. Anadolu</i>	69.7	89.6	49.6	58.4	76.6	39.8

Genel Nüfus Sayımlarına göre işgücüne katılım çok daha yüksektir. Tablodan iki önemli gözlemi vurgulamak gerekmektedir. İstanbul'da işgücüne katılım diğer bölgelerden çok daha düşüktür; özellikle de kadınlarda bu fark iyice belirgin haldedir. Ayrıca zaman içerisinde işgücüne katılım azalmaktadır; buna tek istisna İstanbul, İstanbul'da da kadınların katılım oranıdır. Bu gözlemlere dayanarak tablonun gizlediği bilgiler olduğunu fark etmemek elde değildir.

Tablo 18'de, yer kazanmak için sadece 2000 yılı için, iki yaş grubu ve yalnızca kentsel yerlerde işgücüne katılım bilgileri verilmektedir. Kentsel yer olarak nüfusu 20,000 ve üzeri olan ilçe merkezleri seçilmiştir¹⁶.

Öncelikle, işgücüne katılımın kırsal kesimde çok daha yüksek olduğu bir önceki tablo ile karşılaştırılmasından anlaşılmaktadır. Özellikle de büyük merkezleri içermeyen bölgelerde nüfusun büyük kısmı tarım sektöründedir ve kendini çalışan nüfus içerisinde görmektedir. Kentlere gelince işgücüne katılım, erkek nüfus içerisinde bile düşmektedir. İkinci olarak genç nüfusun işgücüne, üç misline yakın bir oranda, daha çok katıldığı görülmektedir. Genç kadınlarda bu oran çok daha yüksektir. Bölgesel açıdan ise Batı, özellikle de İstanbul, Marmara ve Ege'de, genç ve kadın nüfus önde olmak üzere, katılımın diğer bölgelerden daha yüksek olduğu söylenebilir. Tablo 13'te görüldüğü gibi, işgücüne katılımın refaha tek olumlu katkı yaptığı bölge İstanbul'dur. Kadınların iktisadî hayatta aktif olmalarının getireceği refah kazancını vurgulamak açısından bu bulguyu hatırlamak gerekmektedir.

16 Kent tanımı ayrıntılı olarak daha sonra tartışılacaktır.

Tablo 18: Yaş Gruplarına Göre Kentsel Bölgelerde İşgücüne Katılım, 2000 GNS Sonuçları, (%)

	15-24 Yaş Grubu			25-64 Yaş Grubu		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Türkiye	54.3	71.6	36.5	18.6	34.3	4.2
İstanbul	51.6	67.8	29.8	16.7	31.4	2.7
B. Marmara	48.4	64.4	30.7	15.1	27.6	3.1
Ege	47.0	63.5	29.6	15.0	27.8	2.6
D. Marmara	41.2	59.0	21.8	17.0	31.7	3.4
B. Anadolu	38.1	55.0	21.1	15.1	27.8	2.7
Akdeniz	33.6	52.0	14.3	12.3	24.1	1.6
O. Anadolu	36.5	52.3	19.8	12.8	24.4	2.1
B. Karadeniz	33.0	43.8	21.5	13.9	25.3	2.9
D. Karadeniz	38.1	56.7	11.6	18.3	34.6	1.9
KD. Anadolu	35.1	53.7	12.7	16.0	30.0	2.3
OD. Anadolu	36.2	59.1	11.7	17.7	33.9	2.3
GD. Anadolu	43.8	61.3	24.9	16.2	30.1	3.0

İşgücüne katılım göstergeleri, kentleşme ve kadınların iktisadî olarak daha aktif olmayı seçmeleri sonucunda emek piyasası üzerine giderek artan baskı olacağına da işaret etmektedir. Bölgesel olarak küçük işgücüne katılım farkları, bölgesel emek piyasalarındaki farklarla eklemlenerek daha büyük sorunlar yaratma potansiyeli taşımaktadır.

3.3.3 Emek Piyasaları

Refaha katkı açısından yeterince hızlı şekilde istihdam yaratılmadığı daha önce belirtilmişti. Türkiye genelinde, 1980 ile 2000 yılları arasında, yılda %2.1 oranında yeni iş yaratıldığı buna karşılık 15-64 yaş arası nüfusun ise %3.7 oranında büyüdüğü düşünülürse, ülke genelinde hızla biriken bir açık olduğu anlaşılmaktadır. Tarım ve sanayi, %0.5 civarında katkılarıyla toplam istihdam yaratımının yarısını karşılamakta geri kalan istihdam artışı hizmet sektöründe gerçekleşmektedir.

Bölgesel olarak bakıldığında, Karadeniz ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde, tarım istihdamının azalması ve sanayi istihdamının hiç değişmemesi nedeni ile neredeyse

hemen hiç yeni istihdam yaratılmadığı anlaşılıyor. En çok istihdam sanayileşmiş bölgelerde –ama mutlaka sanayide değil, hizmet sektöründe de– yaratıldığı da görülüyor.

Tablo 19: İstihdam Artış Hızı, 1980-2000 (Yıllık, %)

	Toplam	Tarım	Sanayii	Hizmet.
<i>Türkiye</i>	2.1	0.4	0.5	1.2
<i>İstanbul</i>	6.3	0.6	2.2	3.4
<i>B. Marmara</i>	0.9	-0.2	0.4	0.7
<i>Ege</i>	2.3	0.7	0.4	1.2
<i>D. Marmara</i>	3.0	0.5	1.1	1.4
<i>B. Anadolu</i>	2.1	0.3	0.3	1.5
<i>Akdeniz</i>	2.9	1.1	0.3	1.4
<i>O. Anadolu</i>	1.6	0.7	0.1	0.7
<i>B. Karadeniz</i>	0.3	-0.2	0.0	0.5
<i>D. Karadeniz</i>	0.1	-0.4	0.0	0.5
<i>KD. Anadolu</i>	0.0	-0.4	0.0	0.4
<i>OD. Anadolu</i>	1.2	0.3	0.0	0.9
<i>GD. Anadolu</i>	2.7	1.2	0.4	1.2

Daha önce belirtilen istihdamın sektörel yapısı da göz önüne alındığında Karadeniz ve Doğu bölgelerinde tarımın iyice çözülmesi sonucu açığa çıkacak istihdam kaybının bir şekilde giderilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, işsizlik (ya da umutsuzluk), bu bölgelerde artan iktisadî sorunların ötesinde çok daha büyük sosyal sorunların da kaynağı olmaya adaydır.

Tablo 19’da bölgelere göre işsizlik rakamları verilmektedir. Daha önce belirtildiği gibi Hanehalkı İşgücü Anketi ile Nüfus Sayımları arasında tanım farkları vardır ve bu, birincinin işsizliği diğerine göre daha az göstermesine neden olmaktadır. Buna rağmen ülke genelinde işsizliğin artmış olduğu görülmektedir. Tabloda bölgeler arası farkların coğrafi bir düzlem izlemediği görülmektedir. İstanbul bölgesi ve Ankara’yı içine alan Batı Anadolu’da işsizlik Doğu illeri kadar yüksektir. Buna karşılık, Karadeniz ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde işsizliğin görece olarak daha az olduğu sonucu çıkmaktadır. Daha önce olduğu gibi, 2000 yılı işsizlik rakamlarının alt bileşenlerine, yaş gruplarına göre ve kentsel işsizlik rakamlarına, bakmak tabloda gizli bazı olguları ortaya çıkartmaya yarayacaktır.

Kentsel bölgelerde işsizliğin çok daha ciddi bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Her yirmi yetişkin kişiden üçü, her dört gençten biri işsizdir. Bölgeler arasında fark kent- sel yerlerde açıkça ortaya çıkmakta, alışlagelmiş doğu-batı ayrımı kendini göster- mektedir. Özellikle genç nüfus içerisinde doğudaki kentlerde her üç gençten birinin işsiz olması, bölgeler arasında ciddi farklar olduğuna işaret etmektedir. İşsizliğin, iş bulamamanın, gençler için daha büyük bir olasılık olduğu, doğu bölgelerinde çalışa- bilecek yaşta genç nüfusun yoğunluğu ve daha da önemlisi gelecekte bu oranın daha yüksek değer alacak olması, vakit geçirilmeden yeni çözüm önerileri geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Tablo 20: İşsizlik, (%)

	2006 HH İşgücü Anketi			2000 Genel Nüfus Sayımı		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Türkiye	9.9	9.7	10.3	9.3	10.2	7.8
İstanbul	11.2	10.5	13.9	12.8	11.6	16.1
B. Marmara	7.1	6.2	9.2	5.5	5.3	5.8
Ege	8.8	8.6	9.4	7.2	7.2	7.0
D. Marmara	9.0	8.2	11.2	8.3	8.5	8.0
B. Anadolu	11.6	9.9	17.0	9.7	9.5	10.1
Akdeniz	12.0	11.7	12.8	9.8	11.1	7.7
O. Anadolu	10.9	10.5	12.4	7.8	9.8	4.6
B. Karadeniz	6.1	6.7	5.2	6.2	7.2	4.7
D. Karadeniz	5.7	6.2	5.0	9.1	11.4	5.7
KD. Anadolu	5.3	6.5	2.4	8.5	11.2	4.1
OD. Anadolu	11.3	12.3	8.4	10.4	13.2	5.5
GD. Anadolu	14.0	14.6	8.4	13.5	16.8	6.9

Öte yandan işsizliğin kadın nüfus için daha önemli bir sorun olduğu, aynı zaman- da kadın nüfus içerisinde bölgesel uçurumun da daha büyük olduğu görülmektedir. Türkiye'nin kentlerinde her dört kadından biri işgücüne katılmakta, bunların da yine dörtte biri işsiz kalmaktadır. Kadınların sadece yüzde onunun işgücüne katıldığı doğu bölgelerinde işsizliğin %50'lere ulaşmış olması ise kadınların haksız rekabetle karşı karşıya kaldıklarının, iktisadî ve dolayısıyla sosyal hayata katılımlarının bu bölgelerde daha çok kısıtlandığının açık göstergesidir.

Tablo 21: Yaş Gruplarına Göre Kentsel İşsizlik, 2000 GNS Sonuçları, (%)

	15-24 Yaş Grubu			25-64 Yaş Grubu		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Türkiye	24.1	21.7	30.4	15.2	14.3	24.2
İstanbul	17.9	16.5	20.8	13.9	12.8	21.9
B. Marmara	14.5	10.6	26.5	9.0	8.2	18.1
Ege	20.7	17.3	28.3	12.9	11.8	22.4
D. Marmara	21.8	19.5	26.9	14.2	13.5	21.8
B. Anadolu	22.0	18.0	33.8	13.6	13.0	18.7
Akdeniz	31.4	28.4	39.2	18.3	17.2	30.1
O. Anadolu	29.6	26.8	40.4	15.0	13.7	32.5
B. Karadeniz	28.2	23.2	42.2	11.9	11.0	21.4
D. Karadeniz	39.9	37.3	45.4	14.8	13.3	27.5
KD. Anadolu	27.9	24.5	51.2	17.3	16.3	34.8
OD. Anadolu	36.7	33.1	55.1	22.4	21.0	40.4
GD. Anadolu	36.1	33.4	50.8	27.3	26.1	44.8

Emek piyasalarında var olan durum işsizliğin bölgesel gelir farklarını açıklamakta önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Ancak yerel emek piyasalarında neden farklar olduğu hakkında çok fazla bilgimiz bulunmamaktadır. Bundan sonraki alt bölümlerde, bu durumu açıklamaya aday iki konu, eğitim verileri kullanılarak insan sermayesi ve piyasalar arası dengenin sağlanması gereken içgöç konuları kısaca incelenecektir.

3.4 İnsan Sermayesi

Ülkeler arası ve ülkeler içi uygulamalı çalışmalarda neoklasik kalkınma yaklaşımının öngördüğü hızda yakınsama olmadığı bulgusu, bu modelin geliştirilmesi gerekliliğini getirmiş ve bu yönde ilk adım insan sermayesinin modele eklenmesi ile atılmıştır. Daha sonra yapılan neredeyse tüm çalışmalarda bu unsurun büyüme için ne kadar önemli olduğu tekrar tekrar gösterilmiştir. Teknolojideki hızlı gelişmeler, bu değişimi anlayabilecek ve hızına ayak uydurabilecek birikime sahip bireylere duyulan ihtiyacı daha da arttırmaktadır. Daha önce yukarıda verimlilik konusu tartışılırken, eldeki veri yetersizliği nedeni ile sadece emek verimliliği üzerinde durulmuş, aynı

zamanda her emeğin eşit yapıda olduğu varsayılmıştı. Ancak, bölgeler arasında eğer insan sermayesi olarak farklılıklar varsa, bu ikinci varsayım çok geçerli olmayacaktır. Bölgesel rekabeti arttırmanın aracı olarak insan sermayesi Kumral'ın (2007) çalışmasında ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. O nedenle bu alt bölümde insan sermayesi farklılıkları konu edilmektedir.

İnsan sermayesi ile resmî (okul) ya da gayri resmî (yaparak öğrenmek, meslek içi eğitim vs.) yollarla edinilen nitelikler (skill) ve kullanılabilir bilgiler (know-how) anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu niteliklerin ve bilgilerin üretim sürecine ve yaşama geçirilebilmeleri için gereken sağlık ve benzeri koşulların da sağlanmış olması gerekmektedir. Dolayısıyla, insan sermayesinin nasıl ölçüleceği tartışmalı bir konudur. İktisat yazınında en çok kullanılan resmî eğitim kanalı ile elde edilen bilgilerin bir tür sayısallaştırılmasıdır. Bu çalışmada daha önce kimi çalışmalarda da kullanılmış olan çalışma yaşında ortalama bir kişinin bitirdiği okul yılı sayısıdır.

Tablo 22: Ortalama Bitirilen Okul Yılı, (15-64 Yaş Grubu)

	Toplam		Erkek		Kadın	
	1980	2000	1980	2000	1980	2000
<i>Türkiye</i>	4.8	7.3	6.1	8.2	3.6	6.3
<i>İstanbul</i>	6.5	8.1	7.3	8.7	5.6	7.5
<i>B. Marmara</i>	5.1	7.5	5.8	8.1	4.3	6.8
<i>Ege</i>	5.1	7.4	6.1	8.1	4.1	6.7
<i>D. Marmara</i>	5.3	7.6	6.3	8.4	4.2	6.8
<i>B. Anadolu</i>	6.0	8.3	7.3	9.1	4.8	7.5
<i>Akdeniz</i>	4.8	7.3	6.0	8.2	3.5	6.4
<i>O. Anadolu</i>	4.2	7.1	5.8	8.2	2.9	5.9
<i>B. Karadeniz</i>	4.1	6.8	5.3	7.8	2.9	5.7
<i>D. Karadeniz</i>	4.1	7.1	5.9	8.3	2.6	5.9
<i>KD. Anadolu</i>	3.8	6.4	5.4	7.9	2.2	4.9
<i>OD. Anadolu</i>	3.4	6.1	4.9	7.8	1.8	4.5
<i>GD. Anadolu</i>	2.9	5.4	4.5	7.1	1.4	3.8

Tansel ve Güngör'ün (1997) yaptıkları çalışmada ulaşılan sonuç Türkiye'de insan sermayesi konusunda ve bölgeler arasında büyük farklar olduğu ancak bunların kapanmakta olduğudur. Ne var ki, Tablo 22'de durum bunun çok hızlı olmadığını göstermektedir.

Son yirmi yılda ortalama kişinin bitirdiği okul yılı anlamında insan sermayesinde ciddi gelişme olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle de kadın nüfusun ortalama bitirdiği okul yılı hızla artmış, erkeklerle olan aradaki fark kısmen kapanmıştır. Benzer şekilde bölgeler arasındaki fark da kapanmaktadır. Fakat başlangıçta var olan doğu ile batı arasındaki fark hâlâ önemli boyuttadır. Özellikle de kadın nüfus için bu durum çok daha geçerlidir ve bir ölçüde doğu bölgelerinde kadınların işgücüne katılımlarının düşük olmasını da açıklamaktadır.

İnsan sermayesinin bölgesel dağılımını biraz daha nitelikle için her bölgede yüksek okul mezunlarının toplam nüfus içerisindeki oranı Tablo 23'te verilmiştir. Ülke geneli olarak daha başarılı bir resimle karşı karşıya olduğumuz görülmektedir. Üniversite mezunlarının oranı yirmi yılda neredeyse ikiye katlanmış durumdadır. Kadın nüfusta ise üç mislinden daha hızlı bir artış gözlemlenmektedir.

Tablo 23: Yüksek Okul Mezunlarının Oranı, (15-64 Yaş Grubu, %)

	Toplam		Erkek		Kadın	
	1980	2000	1980	2000	1980	2000
Türkiye	3.2	7.0	4.7	8.7	1.6	5.3
İstanbul	5.3	9.8	7.3	11.1	3.0	8.4
B. Marmara	2.4	6.5	3.4	7.9	1.2	5.0
Ege	3.2	7.4	4.5	8.7	1.8	6.0
D. Marmara	3.0	6.5	4.4	8.1	1.6	4.8
B. Anadolu	5.9	10.9	8.4	12.8	3.2	8.9
Akdeniz	2.9	6.9	4.4	8.6	1.4	5.1
O. Anadolu	2.0	5.2	3.4	7.2	0.8	3.2
B. Karadeniz	2.2	5.1	3.3	6.9	1.1	3.3
D. Karadeniz	2.4	5.5	3.9	7.5	1.1	3.4
KD. Anadolu	1.9	4.6	3.0	6.6	0.6	2.5
OD. Anadolu	1.6	4.8	2.6	6.8	0.5	2.7
GD. Anadolu	1.6	3.7	2.6	5.5	0.6	2.0

Ancak, yüksek okul mezunlarının bölgesel dağılımı bitirilen okul yılından daha farklı bir duruma işaret etmektedir. Bölgeler arasındaki uçurum çok daha yüksektir. Yüksekokul mezun oranı en düşük bölge ile en yüksek bölge arasında üç kata yakın fark bulunmaktadır. Özellikle kadın nüfus ele alındığında bölgesel farklar daha da büyüktür.

Tablo 24'te yüksek okul mezunlarının bölgelere dağılımı da verilmiştir. Tabloda gösterilmemekle beraber, en üst düzeyde eğitim almış nüfusun %42'si üç büyük kentte yaşamaktadır. Tablonun üst yarısında yer alan ve daha önce görece daha zengin olduğu belirtilen bölgeler ise %77, kadın nüfus içerisinde ise %82 paya sahiptir. Sonuç olarak, her ne kadar okul yılı ölçütüne göre bölgeler arası bir yakınsama var gibi gözükse de, en yüksek eğitilmiş ve dolayısıyla teknolojik gelişmeyi daha kolay özümseyebilecek olan nüfus gelişmiş bölgelerde yer almaktadır.

Tablo 24: Yüksek Okul Mezunlarının Bölgelere Dağılımı, (15-64 Yaş Grubu, 2000 Yılı, %)

	Toplam	Erkek	Kadın
<i>İstanbul</i>	22.1	20.4	24.9
<i>B. Marmara</i>	4.3	4.3	4.2
<i>Ege</i>	14.5	13.9	15.5
<i>D. Marmara</i>	8.3	8.4	8.0
<i>B. Anadolu</i>	15.3	14.5	16.7
<i>Akdeniz</i>	12.5	12.6	12.5
<i>O. Anadolu</i>	4.4	4.9	3.7
<i>B. Karadeniz</i>	5.2	5.5	4.7
<i>D. Karadeniz</i>	3.6	3.9	3.0
<i>KD. Anadolu</i>	2.2	2.6	1.5
<i>OD. Anadolu</i>	3.3	3.8	2.4
<i>GD. Anadolu</i>	4.4	5.1	3.1

Yüksek okul mezunlarının bölgesel dağılıma benzer bir dağılımı meslek okulu mezunları arasında da görmek mümkündür. Tablo 25'de verilen bilgilere göre 2000 yılı itibari ile 15-64 yaş grubuna mensup nüfus içerisinde batı bölgelerinde meslek okulu

mezun oranı doğu bölgelerinkinden daha yüksektir. Yine aynı yüksek okul mezunları için olduğu gibi, meslek okulu mezunlarının çok büyük bir kısmı gelişmiş bölgelerde yaşamaktadır.

Tablo 25: Meslek Okul Mezunlarının Oranı ve Bölgelere Dağılımı, (15-64 Yaş Grubu, 2000 Yılı, %)

	Bölgeçi Oranı	Bölge Payı
Türkiye	16.6	
İstanbul	12.8	13.9
B. Marmara	22.6	6.0
Ege	19.7	15.2
D. Marmara	21.9	12.6
B. Anadolu	17.0	12.0
Akdeniz	15.6	12.2
O. Anadolu	15.6	5.6
B. Karadeniz	20.6	7.4
D. Karadeniz	16.1	4.6
KD. Anadolu	14.0	2.7
OD. Anadolu	12.8	3.5
GD. Anadolu	11.3	4.1

Elbette son dönemlerde okullaşma çalışmaları sayesinde bölgeler arasında, bitirilen okul yılı olarak, farkın azalması beklenebilir. Ancak, yukarıdaki tablo, daha az gelişmiş bölgelerde yüksek birikimli nüfusu barındırabilecek bir yapının olmadığını göstermektedir. Bu durumda, her bölgede toplumun daha nitelikli kesimlerinin bir bölgede yığılması bölgesel üretim ve gelir farklarının açılmasına daha da fazla katkı yapabilecektir.

Bu istatistikleri tamamlamak üzere son olarak 2007 yılı itibari ile öğretmen başına düşen öğrenci sayısı bilgileri verilmektedir. Bu istatistikler bir anlamda verilen eğitimin niteliği hakkında az da olsa fikir verebilir. Türkiye genelinde ve yüksek eğitim hariç tüm seviyede öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 22 civarındadır. Bu rakam okul öncesi eğitimde en yüksek seviyeye 27'ye kadar yükselmektedir. Son yıllarda yapılan

çalışmalarda, okulöncesi eğitimin diğer seviyelerden daha önemli olduğu yönünde bulgular elde edildiği düşünülürse (Saygılı vd., 2006), eğitim politikası açısından bir düzeltmeye gidilmesi gerektiği görülmektedir.

Tablo 26: Öğretmen Başına Öğrenci Oranları (2007 Yılı)

	Toplam	Okul Öncesi	İlk-öğretim	Genel Orta-öğretim	Mesleki Orta-öğretim
<i>Türkiye</i>	22.4	27.1	24.4	18.6	14.9
<i>İstanbul</i>	28.3	19.3	32.3	22.0	21.1
<i>B. Marmara</i>	18.7	24.0	20.8	15.7	13.0
<i>Ege</i>	19.2	23.2	21.1	15.7	13.6
<i>D. Marmara</i>	22.2	28.5	24.2	18.5	16.3
<i>B. Anadolu</i>	19.4	19.5	22.0	16.9	11.5
<i>Akdeniz</i>	21.9	27.0	23.7	18.4	14.6
<i>O. Anadolu</i>	19.1	33.3	20.4	16.1	12.5
<i>B. Karadeniz</i>	18.1	30.1	19.6	15.1	12.2
<i>D. Karadeniz</i>	17.9	31.3	18.8	15.1	13.9
<i>KD. Anadolu</i>	22.1	35.8	22.5	21.4	15.2
<i>OD. Anadolu</i>	24.9	41.3	25.6	21.8	16.5
<i>GD. Anadolu</i>	30.1	46.8	30.9	26.2	19.6

Bölgesel olarak bakıldığında ise, okul öncesi eğitim hariç, öğrenci-öğretmen oranı İstanbul ve doğu bölgelerinde diğer bölgelere oranla çok daha yüksektir. İstanbul'un burada bir istisna olduğu, aşırı bir yüklenme ile karşı karşıya olduğu görülüyor. Yine de, okul öncesi eğitim söz konusu olduğunda en düşük oran bu bölgemizdedir.

3.5 Kentleşme ve İçgöç

Kırdar ve Saraçoğlu (2007) bölgeler arası yakınsama sınaması yaptıkları çalışmalarında, içgöç alan bölgelerin büyüme hızlarının yavaşladığı, buna karşılık bölgeler arası yakınsama hızını arttırdığı sonucuna varmışlardır. Piyasaların etkin olduğu ve emeğin dolaşımının serbest ve görece masrafsız olduğu durumlarda gelir farklarının

azalması beklenen sonuçtur. İçgöçün emek piyasalarında da etkili olması, bölgeler arası işsizlik farklarını azaltması beklenmektedir. Ancak yukarıdaki inceleme bu sonucu vermemektedir. İçgöçün boyutları ve göç eden nüfusun temel özellikleri bu bölümde tartışılmaktadır.

Öte yandan Türkiye’de hızlı bir kentleşme yaşandığı da bilinmektedir. Kentleşme hızı, kentleşmenin ekonomik temelleri ve yeni kentlerin nerede oluştuğunun bölgeler arasındaki ilişkileri önemli ölçüde etkileyeceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Göçlerle de yakından ilgili kentleşme konusu da bu alt bölümde ana hatlarıyla incelenmektedir.

3.5.1 İçgöç

Bölgesel farklılıklardan kaynaklanan, ama aynı zamanda bölgesel farklılıkların oluşmasına da neden olan göç Türkiye’de ciddi boyutlardadır; son yıllarda yavaşladığı iddialarına rağmen, 1995-2000 yılları arasında, mekân değiştiren insan sayısı yedi milyon civarındadır. Bunların %72’si ise il değiştirmektedir.

Daha önce kişi başı gelirin yüksek olduğu görülen bölgeler, beklendiği gibi, aynı zamanda net göç alan bölgeler olarak ortaya çıkıyor. İstanbul, Batı ve Doğu Marmara bölgelerinde 2000 yılında yaşayan nüfusun %10’unun son beş yıl içinde bu bölgelere gelmiş olması, göçün ne denli önemli bir unsur olduğunu göstermesi açısından oldukça çarpıcıdır. Yine, İstanbul’da yaşayan nüfusun, sadece %40’ının doğum yeri de İstanbul’dur. Bu hızlı dönüşüm bölgelerin gerek ekonomilerini gerekse sosyal ve kültürel hayatlarını ciddi olarak etkilemektedir.

Burada iki nitelendirme yapmak yerinde olacaktır. İlk olarak, Türkiye’de göçün, genellikle, nüfusun iller arasında yer değiştirmesi olarak görülmesi, il içerisinde göçe fazla önem verilmemesidir. Oysa il içerisinde göç de azımsanmayacak düzeyde, iller arası göçün yarı hızındadır. Ne var ki, il içi göç, en azından toplam düzeyde, bölgeler arası fark göstermemektedir.

Tablo 27: Göç Hızları, 1995-2000, (%)

	İller Arası Göç Hızları				
	Aldığı Göç	Verdiği Göç	İl İçi Göç	Köy → Şehir	Şehir → Şehir
Türkiye	7.9	7.9	3.1	2.9	9.7
İstanbul	10.2	5.7	2.6	2.8	8.3
B. Marmara	10.6	8.0	3.5	4.2	14.6
Ege	8.5	6.2	3.4	3.0	10.8
D. Marmara	9.8	8.2	4.2	3.1	11.4
B. Anadolu	8.6	7.0	2.9	2.5	10.1
Akdeniz	7.1	7.1	3.2	2.4	9.3
O. Anadolu	6.7	9.2	3.1	3.1	9.6
B. Karadeniz	5.9	11.1	3.1	3.5	9.9
D. Karadeniz	6.0	8.7	3.2	3.3	9.2
KD. Anadolu	7.3	12.4	2.8	3.7	11.4
OD. Anadolu	6.2	9.6	3.1	3.5	9.6
GD. Anadolu	5.1	8.7	2.7	2.4	6.9

İkinci olarak, içgöçün, son yirmi yılda, yönünün değiştiği bilinen bir durumdur. Daha önceleri köyden kente doğru olan akım, kentleşmenin belirli bir eşiği aşması sonucu, kentten kente dönüşmüştür (Tekeli, 1998). Bu yeni aşamanın tartışılması kaçınılmaz olmakla beraber, elimizdeki veriler ışığında, bu dönüşümün bölgesel kalkınma ile etkileşimini irdeleyebilmek, eldeki verilerle mümkün değildir.

2000 Genel Nüfus Sayımında göçün nedenleri de sorulmuş ve göç eden nüfusun %20'sinin iş arama/bulma nedeni ile göç ettiği anlaşılmıştır. Buna tayin ve atamalar ile yer değiştirenleri de eklersek, iş nedeni ile göç toplamın %33.5'ine karşılık gelmektedir. Başkalarına bağımlı göç edenler de bu gruba eklenirse, ekonomik nedenlerle göç eden nüfusun önemli bir boyutta olduğu görülecektir.

Aldıkları göçe bakıldığında, batı bölgelerine göç daha çok iş arama ve bulma yoluyla gerçekleşirken, doğu illerine göç içerisinde tayin önemli bir neden olarak ortaya çıkmaktadır. İllerin verdikleri göç söz konusu olduğunda ise, doğudaki illerin iş arama nedeni ile çok daha fazla göç verdikleri de görülüyor.

Yukarıdaki tablo işsizliğin göç konusunda önemli bir unsur olacağına işaret etmektedir. Ne var ki, göç edenlerin istihdam durumuna bakıldığında hâlâ önemli bir kısmının, özellikle de İstanbul'a gelmiş olanların, işsiz oldukları, yine hatırı sayılır bir oranın iş bulma umudu olmadığı, 'umutsuz' oldukları, da görülmektedir. İşsizlik oranının, doğu bölgelerinden dışarıya göç edenler arasında yüksek olması, bu bölgede var olan eksik rekabet gücünün göç yolu ile diğer bölgelere dağıtılmış olduğu anlamına da gelmektedir.

Tablo 28: Göç Etme Nedenleri, 1995-2000, (%)

	Aldığı Göç			Verdiği Göç		
	İş Arama	Tayin	Bağım.	İş Arama	Tayin	Bağım.
Türkiye	20.0	13.4	25.7	20.0	13.4	25.7
İstanbul	31.5	6.0	26.0	12.9	9.1	23.2
B. Marmara	17.4	13.5	26.3	18.6	17.1	24.7
Ege	22.6	13.1	26.0	18.8	14.2	23.3
D. Marmara	22.0	10.6	27.7	12.8	11.1	20.3
B. Anadolu	16.5	13.7	26.3	15.3	20.2	24.4
Akdeniz	21.1	13.5	27.8	21.0	12.5	24.2
O. Anadolu	17.1	15.3	26.1	22.0	13.5	27.4
B. Karadeniz	11.9	17.1	25.8	26.8	10.8	26.8
D. Karadeniz	10.4	14.3	21.8	24.3	11.5	25.2
KD. Anadolu	7.2	22.7	18.1	22.6	15.1	31.4
OD. Anadolu	7.9	24.3	21.1	21.0	17.4	29.7
GD. Anadolu	12.0	23.8	23.7	26.3	13.1	30.6

Göç edenlerin eğitim durumları göz önüne alındığında, durumun daha karışık olduğu da görülmektedir. Bir yandan daha az gelişmiş bölgelerin aldığı göç içinde bitirilen okul yılı, verdiği göç içinde bitirilen okul yılından daha fazladır. Bir başka deyişle, az gelişmiş bölgelere insan sermayesi transferi vardır. Öte yandan, göç eden nüfus içerisinde yüksek okul mezunu oranlarına bakıldığında ise, gelişmiş bölgelere doğru bir transfer söz konusudur. Dolayısıyla, bölgeler arasında, niteliklerine göre insan sermayesi kullanımında bir işbölümü oluştuğu görülmektedir.

Türkiye’de yaşanan içgöçün önemli bir nedeninin iktisadî olduğu açıktır. Görece olarak daha az gelişmiş doğudan dışarıya göçün, bölgeler arası farkları azaltma olasılığı olduğu da anlaşılmaktadır. Ancak, göç edenlerin önemli bir kısmının gittikleri yerlerde de işsiz kalması, fark kapatmanın kaynakların daha iyi kullanılması yoluyla değil, eksikliklerin ihracı yoluyla olduğuna delalet etmektedir. Ayrıca insan sermayesi yoluyla merkez-çevre ikileminin oluşmaya başladığı da anlaşılmaktadır.

Tablo 29: Göç Edenlerin İstihdam Durumu, 2000 (%)

	Aldığı Göç		Verdiği Göç	
	İşsiz	Umutsuz	İşsiz	Umutsuz
<i>Türkiye</i>	4.88	1.65	4.88	1.65
<i>İstanbul</i>	6.47	1.51	4.62	1.63
<i>B. Marmara</i>	3.65	1.08	4.62	1.36
<i>Ege</i>	4.70	1.53	4.78	1.55
<i>D. Marmara</i>	4.79	1.52	5.09	1.73
<i>B. Anadolu</i>	4.89	1.69	4.60	1.45
<i>Akdeniz</i>	5.29	2.01	4.96	1.71
<i>O. Anadolu</i>	4.09	1.83	4.83	1.75
<i>B. Karadeniz</i>	3.80	1.84	4.89	1.57
<i>D. Karadeniz</i>	4.57	2.12	5.30	1.69
<i>KD. Anadolu</i>	3.21	1.34	5.27	1.79
<i>OD.Anadolu</i>	4.23	2.06	5.29	1.88
<i>GD. Anadolu</i>	4.11	1.73	4.69	1.71

Tablo 30: Göç Edenlerin Eğitim Durumu (2000)

	Aldığı Göç		Verdiği Göç	
	Bitirdiği Okul Yılı	Yüksek Okul Mezunu (%)	Bitirdiği Okul Yılı	Yüksek Okul Mezunu (%)
<i>Türkiye</i>	6.97	12.73	6.97	12.73
<i>İstanbul</i>	6.33	17.92	6.79	11.14
<i>B. Marmara</i>	7.22	16.63	7.95	15.89
<i>Ege</i>	6.96	18.24	7.80	15.95
<i>D. Marmara</i>	6.81	13.10	7.42	14.58
<i>B. Anadolu</i>	7.61	17.75	8.66	24.55
<i>Akdeniz</i>	6.91	13.35	7.25	11.62
<i>O. Anadolu</i>	7.03	9.45	6.89	11.10
<i>B. Karadeniz</i>	7.18	7.70	6.67	9.79
<i>D. Karadeniz</i>	7.04	8.87	7.00	10.86
<i>KD. Anadolu</i>	7.93	8.64	5.99	10.23
<i>OD. Anadolu</i>	7.45	9.37	6.18	10.79
<i>GD. Anadolu</i>	6.84	8.63	5.14	7.32

3.5.2 Kentleşme

Artan nüfus ve göç nedeni ile Türkiye aynı zamanda hızlı bir kentleşme yaşamaktadır. Resmî istatistiklere göre kentleşme oranı 2007 yılında Türkiye genelinde %70 civarındadır. Bu istatistik her ilçe merkezinin kent sayılması ile elde edilmiştir. Ancak 923 ilçe merkezinden 604'ünün nüfusu 20,000'in, 450'sinin ise 10,000'in altındadır. Çeşitli çalışmalarda kır-kent ayrımı 20,000 nüfus ile yapılmaktadır. Eğer kent tanımı nüfusu 20,000 ve üzeri merkezler olarak alınırsa, Türkiye genelinde, kentleşme %64 civarında kalmaktadır.

Ortaya çıkan tablo, buraya kadar olan tablolara çok benzerdir. Batı bölgelerinde kentleşme doğu bölgelerine oranla çok daha yüksektir. Özellikle Karadeniz'de ama genelde daha az gelişmiş bölgelerde daha hızlı bir kentleşme yaşandığı da görülmektedir. Kent tanımı kentleşmenin bölgesel dağılımını da etkilemektedir. Eğer resmî tanım kullanılırsa bölgeler arası fark azaldığı gibi, kentleşmenin artış hızları da az gelişmiş bölgeler lehine değişmektedir.

Tablo 31: Kentleşme Oranları, (20,000 ve Üzeri Nüfusa Sahip Merkezler, %)

	1980	1990	2000	2007	2007 Resmî	Artış Hızı
<i>Türkiye</i>	38.4	51.0	57.7	64.4	70.5	1.9
<i>İstanbul</i>	86.3	93.7	90.2	88.7	88.9	0.1
<i>B. Marmara</i>	24.2	36.7	44.9	51.8	61.0	2.8
<i>Ege</i>	32.6	47.4	53.3	60.0	67.2	2.3
<i>D. Marmara</i>	40.3	55.6	61.5	67.9	72.9	1.9
<i>B. Anadolu</i>	60.8	69.2	72.0	82.6	85.7	1.1
<i>Akdeniz</i>	40.6	51.2	54.4	60.9	65.2	1.5
<i>O. Anadolu</i>	26.9	36.3	44.6	53.1	65.0	2.5
<i>B. Karadeniz</i>	22.4	31.8	38.6	47.3	56.0	2.8
<i>D. Karadeniz</i>	11.2	22.2	32.1	35.7	55.5	4.3
<i>KD. Anadolu</i>	20.1	27.9	39.7	40.1	53.7	2.6
<i>OD. Anadolu</i>	22.4	30.1	43.0	45.0	56.7	2.6
<i>GD. Anadolu</i>	37.7	48.8	56.5	61.0	66.0	1.8

Kentleşme, var olan kentlerin bir çekim merkezi olarak kırsal kesimdeki nüfusu kentlilerine çekmeleri yoluyla oluşabileceği gibi, yeni kentlerin ortaya çıkması ile de mümkündür. Filiztekin ve Şener'in (2005) çalışmalarında Anadolu'da birçok yeni merkezin oluşmaya başladığına işaret edilmektedir. İnceleme sonucunda, gerek coğrafî koşulların gerekse iktisadî koşulların bu yeni oluşumlara yol açtığı sonucuna varılmaktadır. Örneğin, Karadeniz bölgesinde dağlık yapı nedeni ile kentlerin içeriye doğru genişlemesi mümkün olmadığından kıyı boyunca yeni kent merkezleri ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık, Ege bölgesinde daha çok, okur-yazar oranı, sanayileşme gibi unsurlar kentleşmeye yol açmaktadır.

Tablo 32: Kent Sayıları, (20,000 ve Üzeri Nüfusa Sahip Merkezler)

	1980	1990	2000	2007	2007 Resmî
Türkiye	201	277	326	319	923
İstanbul	29	29	29	30	32
B. Marmara	11	19	21	23	57
Ege	31	41	47	49	129
D. Marmara	15	23	32	32	81
B. Anadolu	19	23	25	27	61
Akdeniz	24	34	37	37	91
O. Anadolu	11	18	24	19	84
B. Karadeniz	19	27	28	31	105
D. Karadeniz	6	13	19	13	79
KD. Anadolu	8	10	14	10	57
OD. Anadolu	8	11	19	15	70
GD. Anadolu	20	29	31	33	77

Kentleşme ve yeni merkezlerin ortaya çıkması bölgesel gelişme açısından büyük önem taşımaktadır. Çekim merkezlerinin önceden belirlenmesi, hem merkezlerin kendi iç yapılanmaları hem de bu merkezlerin birbirleri ve çevreleri ile aralarındaki ilişkilerin daha etkin tasarlanması için gereklidir.

3.6 Diğer Unsurlar

Yukarıda, Türkiye'deki bölgesel farklılıklar seçilmiş belirli değişkenler çerçevesinde sunulmuştur. Burada yer almayan çok çeşitli alanlarda da farklar bulunmaktadır. Devlet Planlama Teşkilatı bünyesinde, buradakinden çok daha fazla değişkeni içeren İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksleri yayınlanmaktadır (Dinçer vd., 1996; Dinçer ve Özasan 2004). Öte yandan sağlık göstergelerinin de illerin büyümesi üzerine etkisi olduğu çeşitli çalışmalarda ortaya konmuştur (Ökem, 2007). Bu çalışmaların sürekli güncellenmesi ve geliştirilmesi, sadece ülke içerisindeki farkların anlaşılmasına değil, aynı zamanda kuramsal iyileştirmelere de olanak sağlayabilecektir.

B Ö L Ü M
4

TÜRKİYE'DE BÖLGESEL
KALKINMA POLİTİKALARI

Görüldüğü gibi, bugün gelinen noktada, karşı görüşlere rağmen (Eraydın, 2007), Türkiye'deki bölgesel kalkınma politikalarını, en azından, yeterli bulmak mümkün gözükmemektedir. Bu başarısızlığın ya da yetersizliğin arkasındaki gerçek nedenin ne olduğu konusunda ise iki ayrı görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, yazılı metinlerde belirtilen politikaların gerçekte hiç uygulanmadığı, uygulamaların ise eksik ve baştan savma olduğudur (Gezici, 2004). Diğer eleştiri ise, özellikle son dönemde, bu politikaların dışarıdan etkilenme ile ya da uluslararası kuruluşların belirlemesi sonucu oluşturulduğu ve politika yapmak ve uygulamaktan sorumlu olan politikacıların ve bürokrasinin “yaratıcı davranmadığı”dır (Doğruel, 2006). Birinci görüşe göre, üretilen politikaların uygunluğundan daha çok politika yapıcılar ile uygulayıcılar arasında anlaşmazlık vurgulanırken, ikinci görüşte politikaların kendisi sorgulanmaktadır.

Her iki görüşün de kısmî haklılık payı olmakla beraber, bölgesel kalkınma konusunda gelişmekte olan ülkelere özgü kimi temel sorunlar uygun politika oluşturulmasını zorlaştırmaktadır (Richardson ve Townroe, 1986). Öncelikle, gelişmekte olan ülkelerde ulusal gelişmeye tanınan öncelik, bölgesel politikaları çoğunlukla geri planda bırakmıştır. Zaman zaman bu iki amaç arasında ortaya çıkan çelişkiler hep birincisi lehine alına kararlar ile çözülmüştür. Bu tür ülkelerde iktisadî hareketlilik, üretim faktörlerinin bölgeler arasında kaydırılması, gelişmiş ülkelere oranla, çok daha fazla masraflı olmakta ve geçici etkinlik kaybı, toplumun taşıyamayacağı düzeylere yükselebilmektedir.

İkinci olarak, yüksek nüfus artış oranları ve hızlı kentleşme, gelişmekte olan ülkelerde, bölgesel eşitsizlik yerine hızlı istihdam yaratma kaygısını öne çıkartmaktadır. Genellikle, çok kısa zamanda, geri kalmış ve tarımsal üretime kilitlemiş bir üretim yapısının sanayi toplumuna dönüştürülebilmesi, tarımdan açığa çıkan nüfusa istihdam yaratılması, uzun erimli bölgesel politikaların uygulanmasına engel teşkil etmektedir.

Öte yandan, gelişmiş ülkelerde bölgesel politikalar, daha çok hakkaniyet öncelikli oluşturulmakta, bölgeler arasında yakınsamanın sağlanması ise bölge içi gelir dağılımına da olumlu etki yapabilmektedir. Buna karşılık, gelişmekte olan ülkelerde bölge içi gelir farklarının da büyük olması, bölgesel politikaların hazırlanması ve uygulanmasına önemli kısıtlar getirmektedir.

Gelişme sürecine geç girmiş Türkiye'de de bölgesel politikaların bu çerçevede içinde geliştiğini söylemek çok yanlış olmayacaktır. Türkiye'de pek çok kişi tarafından ka-

bul edilen görüşe göre bölgesel planlama 1960 sonrası dönemde başlamıştır (Doğruel, 2006; Özaslan, 2006). Bununla beraber, Tekeli (1998) ve Göymen (2005), daha önceki dönemde de, örtülü de olsa, bölgesel politikalar olduğuna işaret etmektedirler. 1934-1935 yıllarında Celal Bayar tarafından hazırlanmış bir bölgesel rapor olduğu, 1932 Birinci Sanayi Planının bölgesel kaygılar içerdiği de bilinmektedir. Göymen (2005), yine bu dönemde 'sanayi tohumlaması' uygulaması olduğundan bahsetmektedir. Nitekim, bir çok kamu kuruluşunun mekan seçiminde de belirli bölgesel kaygılar olduğunu söylemek mümkündür. Ancak açık olarak bölgesel politikalar metinlere 1960 sonrası planlı dönemde ve bu planların içerisinde girmiştir.

İlk iki Beş Yıllık Plan'da temel politika, karşılaştırmalı üstünlüğü olan sektörlerin teşvikidir. Fransa'da uygulanan 'büyüme odakları' politikalarının başarısından etkilenecek, birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de kazanacak sektörlerin seçimi vurgusunun önem kazandığı anlaşılmaktadır. Bölgesel açıdan, her coğrafya içerisinde üstünlüğü olan sektörün seçimi öngörülmüş, geri kalmış bölgelere ek yatırım teşvikleri verilmesi planlanmıştır. Ancak, Birinci Planda gelişme bölgeleri olarak saptanan Doğu Marmara (sanayi), Çukurova (tarım ve sanayi), Antalya (tarım ve turizm) ve Zonguldak (sanayi) bölgeleri aslında zaten zengin ve görece gelişmiş bölgelerdir ve bu anlamda planda örtülü olarak ulusal kalkınma hedefi bölgesel farkların azaltılması hedefine tercih edilmiştir. İkinci Planda da bölgesel kalkınma benzer şekilde ele alınmış, ulusal planın önceliği, bu kez özenle vurgulanmıştır. Nitekim yeni oluşturulan ve gerçekten çok daha az gelişmiş bölgelerin belirlenmesi amacını taşıyan, '**Kalkınmada Öncelikli Yörelere (KÖY)**' tanımında '**bölge**' kelimesinin kullanımından kaçınıldığı görülmektedir. Her iki planda da, bölgesel kalkınmanın 'il' temelli olarak ele alınmış olması da bölgeselci anlayışının dar tutulduğuna işaret etmektedir. Bu planlar yukarıdan aşağı anlayışla hazırlanmış, merkezi hükümet ve Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) eliyle yürütülen, yerel unsurların büyük ölçüde dışarıda tutulduğu tasarımlardır. Öte yandan, bu dönemdeki politikalar, iç talebe dayalı ithal ikameci olması ve sermaye yoğun endüstrilerde büyümeyi teşvik edici nitelikleri ile istihdam yaratmada etkisiz kaldığı yönünde eleştirilerle karşılaşmışlardır (Göymen, 2005).

Üçüncü Beş Yıllık Plan, ilk iki plandaki ulusal kalkınma önceliğini daha da ileri götürmüştür. Bölge ifadesi planda mümkün olduğunca az kullanılmış, bölgesel politikaların ise kaynak israfı olduğu, sermaye birikimini ve gelişmeyi yavaşlatıcı özellikler taşıdığı savunulmuştur. Buna karşılık, il bazında doğal kaynakların belirlenmesi, bir başka deyişle, her ilin karşılaştırmalı üstünlüklerinin saptanmasının ve

buna uygun sektörlerin belirlenip desteklenmesinin uzun vade bölgesel kalkınma için gerekli olduğu görüşü kabul görmüştür. Yine planın ana görüşü ile çelişecek biçimde, ancak ilk kez bu planda, yerel yönetimlere önem verilmesi gerektiği fikri de savunulmuştur.

Dördüncü Planda bölgeler ve sektörler arası eşgüdüm kurulması ve mekan örgütlenmesi önerileri yer almakla beraber, ülkenin içine girdiği ödemeler krizi, bunun sonrası ithal ikameci politikalarından ihracat destekli büyümeye geçiş ve bu dönemin siyasi çalkantıları içerisinde bölgesel kalkınma geri planda kalmıştır. Ancak 1982 yılında, bölge planlarının önemi tekrar gündeme gelmiş ve DPT uzmanlarınca Türkiye 16 *fonksiyonel bölgeye* ayrıştırılmıştır. Bir sonraki plan bu çerçevede hazırlanmış, kaynak kullanımında etkinlik ile bölgeler arası hakkaniyet hedefleri bir arada yer almıştır.

Dışa açılma, ithalat serbestleştirilirken ihracatın önemli oranda desteklenmesi, 1980 sonrasında temel politikası olmuştur. Aynı zamanda devletin üretimden çekilmesi politikası birçok kamu kuruluşunun özelleştirilmesini getirmiş, bu kuruluşlarının zararlarının devlet tarafından karşılanmasına son verilmiştir. Önceki dönemlerde kamu kuruluşlarının bölgesel kalkınmanın bir aracı olarak düşünüldüğü göze alınırsa, ulusal düzeyde alınan bu karar bölgesel kalkınmayı da önemli ölçüde etkilemiştir. Yine bu dönemde, Denizli ve Gaziantep başta olmak üzere, kimi illerde hızla ihracata dayalı sanayilerin geliştiği görülmektedir. Geleneksel sanayi merkezlerinden çevreye doğru kısmî bir dağılmanın söz konusu olduğu dönemde, ihracata dayalı sanayiye barındırabilecek önkoşullara sahip olan bölgeler hızla gelişirken, diğer bölgelerde durgunluk sonucu yeni bir bölgesel eşitsizlik dağılımı ortaya çıkmaya başlamıştır. Yine ulusal bir politika kararı olarak gözüken dışa açılmanın bölgesel etkileri büyük olmuştur. Her ne kadar önceki dönemlerden daha farklı politikalar izlenmiş olsa da, bölgesel kalkınma anlamında, bir kez daha ulusal kalkınma bölgesel kalkınmanın önüne geçmiştir.

Altıncı Plan ve sonrasında dönemlerde Avrupa Birliği ile ilişkiler ve bu bağlamda Avrupa Birliği'nin bölgesel kalkınma anlayışının etkili olduğu görülmektedir. Planlarda bölgesel kalkınmaya daha çok yer vermeye başlanmış, genel söylem aşağıdan yukarı kalkınma, ekonomik-sosyal-kültürel gelişme, sürdürülebilir kalkınma çerçevesine oturulmuştur.

Altıncı plandan itibaren, bir önceki dönemde hazırlanan fonksiyonel bölgeler terk edilerek yeniden KÖY tanımlamasına geri dönülmüş, Doğu ve Güneydoğu başta olmak

üzere ülkenin geri kalmış bölgelerinde uygulanmak üzere bölgesel gelişme projeleri geliştirilmiştir. Bu iller için, ilk olarak, bir 'Eylem Planı' uygulamaya konulmuş, ancak bu planı hayata geçirebilmek için gerekli temel olmadığından, daha sonra, 'Acil Destek Programları' oluşturulmuştur. 1989 yılında kurulan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) İdaresi ile başlayan, bu bölgenin "insani kalkınmasını" (Göymen, 2005) amaçlayan çabalara da destek verilmiştir. Ne var ki, 1990'lı yıllar Türkiye için, 'kayıp yıllar' olarak adlandırılan, makroekonomik istikrarsızlığın hâkim olduğu bir dönem olmuş, gerek ulusal bazda gerekse de bölgesel bazda yeterli gelişme sağlanamamıştır.

2001 yılında yaşanan kriz, bir anlamda önceki dönemde uygulanan iktisadî politikaların iflası anlamına gelmiş ve önemli politika değişimi ihtiyacına işaret etmiştir. Öte yandan, 1999 yılında Helsinki Zirvesi ile Türkiye, Avrupa Birliği'ne eşit aday statüsü kazanmıştır. Bunlara, kendini giderek daha fazla hissettirmeye başlayan dünya genelindeki küreselleşme akımı ve iç siyasal gelişmeler de eklenince, 2000'li yıllar Türkiye'nin Avrupa Birliği ile bütünleşme çabalarını arttırmasına yol açmıştır. Avrupa Birliği ise bölgesel farkların azaltılması ve uyuma büyük önem vermektedir; Birlik bütçesinin üçte biri bu konudaki yapısal fonlara ayrılmıştır. Bu çerçevede, Türkiye'de de bölgesel farklar ve kalkınmaya yapılan vurgunun arttığı görülmektedir. Devlet Planlama Teşkilatı içerisinde bu konuda çalışmalar artmış, kurum, yeni bir anlayışla sivil girişimlerle ilişkilerini arttırmaya başlamıştır.

Notlar: Bölgesel Kalkınma Ajansları

Bölgesel Kalkınma Ajansları, bölgesel politika arayışlarında, yönetimci anlayıştan girişimci anlayışa geçişin göstergeleridir. 1960 ve 1970'li yıllarda, merkezi hükümet güdümünde, çoğunlukla alt yapının geliştirilmesi ve teşvik uygulamalarına dayalı politikalar hâkimdi. 1970'li yılların ortasından itibaren, aşağıdan yukarıya, yerel kaynaklara dayalı bir bölgesel politika anlayışının geliştiği ve bunun aracı olarak da bölgesel kalkınma ajanslarının ortaya çıkmaya başladığı görülüyor.

İlk bölgesel kalkınma ajansı, 1933 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde kurulmuş olan Tennessee Valley Authority'dir. Büyük Depresyon sonrası, A.B.D.'de başkan F. D. Roosevelt tarafından başlatılan yeni ekonomik atılım hamlesinin, Yeni Düzen'in (New Deal), bir parçası olarak, Tennessee vadisinde aşırı tarım sonucu değer kaybına uğramış arazide farklı girişimleri desteklemek amacı ile kurulmuştur. "Hükümet kadar güçlü, ancak özel sektör kadar esnek ve atak" olması beklenen ajans, büyük baraj projelerini devreye sokarak hem tarım sektöründe etkinliğin artmasını sağlamış, hem de bir çok firmayı bölgeye çekmekte başarılı olmuştur.

Avrupa'da ise ilk kez bölgesel gelişmişlik farklarının yüksek olduğu Birleşik Krallık ve İtalya'da ortaya çıkan ajanslar çok farklı yapılarla gelişmiştir. Birleşik Krallık'ta bölgesel kalkınma ajansları merkezi hükümet tarafından kurulmuş ve buradan sağlanan finansal kaynaklar ile çalışmaya başlamışlardır. Daha sonra geliştirdikleri kimi varlıklar ile kısmen kendi kendilerini finanse edebilir hâle gelmişlerdir. Buna karşılık İtalya'da, koalisyon hükümetlerinin süresizliği ve zayıf merkezi iktidarların kaynakların yeniden dağıtımına dayalı bölgesel politika anlayışlarının çöküşüne cevap olarak Emilia Romagna bölgesinde 1973 yılında bölgenin büyüme amaçlı rekabetçi ekonomisini geliştirmek üzere bir ajans kurulmuştur.

Her iki ülkede de kurulan ajanslar oldukça başarılı sonuçlar aldılar. Birleşik Krallık'ta İskoçya ve Galler Bölgesel Kalkınma Ajansları, alışıl gelmiş kredi ve hibeleri ötesinde, kuruluşlara ortak olarak, özellikle küçük işletmelere danışma hizmetleri sağlayarak, araştırma ve geliştirme çabalarına destek vererek, tarım sektöründe toprağın verimini artırıcı ve çevrenin korunmasına yönelik bir çok yeni yöntemler geliştirerek bölgelerinin gelişiminde önemli rol oynamışlardır. Öte yandan İtalya'daki ajans, Emilia Romagna bölgesinin kısa sürede gösterdiği büyük atılım nedeni ile uluslararası tanınma da sağlamıştır. Üçüncü İtalya mucizesinin, 'sanayi bölgeleri' olarak bilinen mekânlarda yüksek verimliliğe sahip, çoğunluğu aile şirketi olan küçük firmaların yığılması ile sağlandığı iddia edilmektedir. Bellini ve Pasquini (1998) bu başarıyı getiren bölgecilik anlayışını, ilerici bir idare, sosyal bütünleşme ve girişimci kültürünün bir bileşimi olarak ifade etmektedirler.

1997 yılında Birleşik Krallık'ta İşçi Partisi tekrar iktidara geldiğinde, bölgesel kalkınma ajanslarını yeniden harekete geçirmiş ve İngiliz bölgelerinde de kurmuşlardır. Çeşitli kamu kurumlarını, yerel kurum, iş çevreleri ve girişimleri birbirine kaynaştıran, Yeni İşçi Partisi anlayışını, ortaklığa yönelik kooperatif yapıyı, gerçekleştirecek kurum olarak görmüşlerdir. Ancak geçen on yıllık dönem içerisinde bunun başarılammış olduğu iddia edilmektedir. Payne ve Bennett (2003), çeşitli kamu kurumlarının yetki paylaşmaktaki isteksizlikleri sonucu, kalkınma ajanslarının, esneklikten uzak, otoritesi olmayan, strateji üretip bunların uygulaması ile ilgilenmeyen atıl kurumlar haline geldiklerini söylemektedirler.

Kaynak:

Bellini, N. Ve F. Pasquini (1998), 'The Case of ERVET in Emilia-Romagna: Towards a Second-generation Regional Development Agency', Halkier, H., M. Danson ve C. Damborg (der.), *Regional Development Agencies in Europe* içinde, Londra, Jessica Kingley.

Payne, D. ve R. J. Bennett (2003), 'Regional Development Agencies in the United Kingdom', *Rationality and Society*, Cilt 15, sayfa 44-63.

Sekizinci Plan'da “bölgesel gelişme politikalarının uygulanmasında; sürdürülebilirlik, bölgeler arası bütünleşme, sosyal ve ekonomik dengelerin sağlanması, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi, fırsat eşitliği, kültürel gelişme ve katılımcılık” (Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2000) vurgulanmaktadır. Planda bölgesel alt başlık küreselleşmenin getirdiği yeni bölgesel yapılanmanın, merkez-çevre ilişkilerinin altını çizmekte ve her bir bölgeyi/kenti kendi başına bir aktör olarak ele almak gerektiğine değinmektedir. Ayrıca, yerel idareler eşgüdümünde, kamu kurum ve kuruluşları ile sivil toplum örgütlerinin katılımını sağlamak amaç olarak alınmıştır. Nitekim bu dönem içerisinde çıkarılan yasalarla birlikte yerel yönetimlerin yetki ve sorumlulukları arttırılmıştır.

Öte yandan, “ülke düzeyindeki sosyoekonomik planlar ile yerel düzeydeki ayrıntılı fiziki planlar arasında yatay ve dikey ilişkilerin kurulması ile ulusal önceliklerin yerel ölçekteki gereksinimlere yanıt verecek biçimde mekâna yansıtılması” (Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2000), bölge planlama çalışmalarının temel amacı olarak gösterilmektedir. Böylelikle, ulusal hedeflerle bölgesel kalkınma arasındaki ilişki açıkça vurgulanmıştır.

Bu plan çerçevesinde Avrupa Birliği ile ilişkiler de göz önüne alınarak yeni bir istatistikî bölge kavramı oluşturulması ve sayısal verilerin derlenmesi, toparlanması ve geliştirilmesi hedeflenmiştir. 2002 yılında Avrupa Birliği ile uyumlu olarak İstatistikî Bölge Sınıflandırılmasına gidilmiş, yeni bölgeler oluşturulmuştur. Ancak, ne yazık ki, sayısal veriler 2001 yılından sonra bölgesel düzeyde hazırlanamamıştır.

Dokuzuncu Plan, ulusal düzeyde, “ekonomik, sosyal ve kültürel alanlara bütüncül bir yaklaşımı”, “toplumsal diyalog ve katılımcılık güçlendirilerek, insan odaklı bir gelişme ve yönetim anlayışını” (Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2006) rekabetçi bir piyasa içerisinde esas olarak görmektedir. Bölgesel düzeyde ise, bir önceki plandaki yaklaşımı benimsemekte, “küresel rekabet koşulları altında kendileri birer rekabet birimine dönüşen şehirler ve bölgelerin”, “dinamiklerini ve potansiyellerini değerlendiren uygun stratejiler çerçevesinde ve bütün kesimleri kalkınma sürecine katan iyi yönetim modelleri” (Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2006) ile kalkınmasını öngörmektedir. Ancak, plan yerel paydaşların bu hamleleri gerçekleştirebilecek “kapasiteye” sahip olmadığı görüşündedir ve “kapasite geliştirmeyi” önkoşul olarak almaktadır. Aşağıdan yukarı kalkınma anlayışı içerisinde, Avrupa Birliği ülkelerinde de benzerleri görülen, Bölgesel Kalkınma Ajansları'nın kurulması ve bu yolla gerek kapasitenin geliştirilmesi gerekse de oluşturulacak bölgesel plan ve projelere yerel sahipler yaratılması hedeflenmektedir.

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 2007 yılında yayınlanan bir raporda ise (DPT, 2007) cazibe merkezleri yaratılma hedefi vurgulanmakta, sektör-bölge yığılaşmaları ve illerde ortaya çıkan sektörlerin belirlenmesine yönelik çalışmalara (Elvan vd., 2005a, 2005b) atıfta bulunmaktadır: “her bölgenin mutlak suretle göreceli üstünlüğü ve potansiyeli” olduğu, “her bölge rekabet edebilir prensibinin” temel alındığı anlaşılmaktadır.

Ancak, uygulamada ortaya çıkan bazı unsurlar, geçmiş deneyimleri ve buradaki yanlışlık ve eksiklikleri çağrıştırmaktadır. Örneğin, 2004 yılında başlatılan Kalkınmada Öncelikli Yöre esaslı ve 36 ili kapsayan yeni teşvik sistemi, bir yıl sonra kapsamı 49 il olacak şekilde genişletilmiştir. 2001 yılında kişi başı geliri 1,500 dolardan az olan iller ile DPT tarafından hazırlanmış sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi eksi değer alan illere istihdam yaratmaya yönelik özel destekler verilmeye başlanmıştır. Bir başka örnek, 2008 yılı ortasına kadar sadece iki Bölgesel Kalkınma Ajansı'nın, İzmir Kalkınma Ajansı ve Çukurova Kalkınma Ajansı, kurulabilmiş olması ve bu iki ajansın da yine sadece göreceli olarak daha gelişmiş bölgeleri kapsıyor olmasıdır.

Son iki planda Avrupa Birliği ve buradan gelecek olan fonlara fazla vurgu yapılıyor olması da kimi kuşku yarattır (Tekeli, 2007). Avrupa Birliği kurumlarına uyum ve fonlardan yararlanabilmek için yapılması gereken düzenlemeler, bölgesel gelişme sorununu bir yönetmelik sorununa indirgemek tehlikesi taşımaktadır. Öte yandan, her bölgenin bir ‘potansiyeli’ olması iddiası, fonlardan yararlanmak amacı ile aşırı gayret gösterilmesi, kaynakların boşa harcanması sonucuna da neden olabilecektir.

B Ö L Ü M

AVRUPA'DA BÖLGESEL
KALKINMA POLİTİKALARI
VE DENEYİMLER

1960'lı ve 1970'li yıllarda Avrupa Birliği'nin ortak bir bölgesel politikası yoktu. Ya da, ekonomik bütünleşme ve serbestleşmenin tüm bölgelerin gelirini arttıracığı gerekçesi ile bölgesel politikalar oluşturma gereksinimi duyulmamıştı. Bununla beraber, her üye ülke kendi içerisinde bölgesel politikalar uygulamaktaydı. 1973 yılında, İskoçya, Galler ve eski endüstriyel bölgelerinde büyüme problemleri yaşayan Birleşik Krallık'ın Birliğe katılması ile birlikte, güneyinde sorunlar yaşayan İtalya'nın ortak bir bölgesel politika istekleri önem kazanmaya başladı. Nihayet, görece olarak daha az gelişmiş Yunanistan, Portekiz ve İspanya'nın katılımı ile birlikte, 1970'lerin ortalarında oluşturulan Yapısal Fonların büyük ölçüde reform edilmesi sonucu bugünkü AB bölgesel politikaları oluşturulmaya başlandı. Böylelikle, 1988 yılından itibaren AB'de, daha önceki anlayıştan farklı olarak, piyasaya dayalı ekonomik bütünleşmenin bazı üyeleri diğerleri aleyhine kayırdığı ve dolayısıyla bölgesel müdahaleler gerektiği görüşü hâkim olmaya başlamıştır.

AB bölgesel politikaları, iki temel amaç, geri kalmış bölgelerin kalkınmasına destek olmak ve bölgeler arası dengesizlikleri azaltmak üzerine kurulmuştur. Bu amaçlara ulaşmak için Yapısal Fonlar ve 1993 yılından itibaren de Maastricht ölçütlerine uygun bütçe yapılarını bozmadan altyapılarını geliştirmek üzere üye ülkelere verilen Uyum Fonu oluşturulmuştur. Fonların kullanılmasını belirleyen temel ilkeler ise, fonların yoğun olarak geri kalmış bölgelerde kullanılması; işsizlik, genç nüfusa istihdam yaratılması, işgücünün eğitilmesi gibi, seçilmiş belirli hedeflere yönelik olması; birkaç yılı içeren daha uzun erimli politikalar olması; bu politikaların ve planların üye ülke yetkilileri ile Birlik yetkililerinin ortak yönetim ve denetiminde oluşturulması ve son olarak, bu politikaların üye ülkelerin kendi bölgesel politikalarını destekler/tamamlar nitelikte olması gerekliliğidir.

Yapısal Fonların kullanımı ise 2007 yılına kadar belirli Hedefler çerçevesinde ve bu hedeflere uygunluğuna göre kümelenmiş İBSS Düzey 2 bölgelerine ayrılmıştır. Hedef 1, az gelişmiş bölgelerin ekonomik uyumu; Hedef 2, endüstrilerin çökmesi ile ortaya çıkan işsizlik sorunu; Hedef 3, kalıcı işsizlik sorunu; Hedef 4, endüstriyel dönüşüm ve üretim sistemindeki değişimlere işçilerin uyumu; Hedef 5, tarımsal yapıların uyumu; ve Hedef 6, nüfus yoğunluğu düşük bölgelerin geliştirilmesini içermektedir.

2007-2013 yılları için ise politikalarda uyarılama yapılmış, 347 milyar avroluk bir bütçe ile, Lizbon (büyüme, rekabet ve istihdam) ve Göteborg (çevre) stratejilerine uygun öncelikleri olan üç yeni hedef belirlenmiştir. Birinci hedef, Hedef 1'e benzer biçimde

'Yakınsama'nın sağlanması amaçlıdır ve toplam 251 milyar avroyu aşan fon, fizikî ve insan sermayesinin geliştirilmesi, yenilikçilik, bilişim temelli toplum, dönüşüme uyum, çevre ve idarî etkinlik amaçlı projelere ayrılmıştır. Fonun büyük kısmı, İBSS Düzey 2 bölgelerinden AB ortalamasının %75'inin altına düşen bölgelere ayrılmıştır. İkinci hedef, 49 milyar avroluk bütçesi ile 'Bölgesel Rekabetçilik ve İstihdam' amaçlıdır ve genişleme öncesi görece yoksul olan, ancak daha yoksul bölgelerin eklenmesi ile genişleme sonrası görece zengin duruma geçen bölgelerle, yakınsama hedefine girmeyen diğer bölgeleri kapsamaktadır. Son olarak, 7,75 milyar avroluk bir bütçeye sahip olan 'Avrupa Bölgesel Eşgüdüm' hedefi, iç ve dış sınırlarla deniz kıyısındaki kentsel gelişim ve işbirliğine yöneliktir.

Notlar: İrlanda ve Sevilla Örnekleri

Kelt Kaplamı İrlanda

Avrupa içerisinde gösterdiği başarılı büyüme ile İrlanda 'Kelt Kaplamı' olarak bir mucize öyküsü olarak bilinmektedir. İrlanda Avrupa Birliği'ne 1973'te katılmış olmakla beraber istikrarsızlık sonucu 1980'lere kadar Birliğin en fakir ülkelerinden biri olarak kalmıştır. Ancak daha sonra uygulanan politikalar ile yüksek büyüme hızları yakalanabilmiştir. İrlanda, AB pazarlarını büyük bir fırsat olarak görmüş ve politikalarını bunun üzerine kurmuştur. AB'den gelen fonlar son derece akılcı biçimde altyapı yatırımlarını gerçekleştirmede kullanılmış, seçici bir sanayi politikası ile birlikte başarı yakalanmıştır. Öncelikle doğrudan yabancı yatırımları çekmek üzere özel bir kuruluş harekete geçirilmiştir. Vergi indirimleri ve ucuz emek sağlanarak ülke çekici hâle getirilmiş, özellikle, A.B.D.'de yaşayan İrlanda kökenlilerin tasarrufları hedeflenerek, çok uluslu şirketlerin İrlanda'ya yatırım yapmaları sağlanmıştır. Bu yatırımların büyük çoğunluğu da AB'ye mal ihracı yapacak ürünlerde yoğunlaşmıştır. Öte yandan, yerel kaynaklara dayalı bölgesel kalkınmayı sağlayacak yerel yönetimlere de büyük destek verilmiştir. Bu kuruluşlar, şirketlerle beraber gelişme stratejileri geliştirmiş ve uygulamaya konulmasında destek olmuşlardır. Yardım için seçilen şirketlerin stratejik olarak ileri teknoloji ürünlerinde uzmanlaşmasına özen gösterilmiştir. Buna paralel olarak eğitimde büyük atılımlar gösterilmiş, yine seçilen sanayiye uygun olarak yüksek öğrenime ağırlık verilmiştir. 1990 yılında, çalışan nüfus içerisinde üniversite mezunu oranı açısından İrlanda dünyanın en eğitilmiş ülkelerinden biridir. Fakat en önemlisi, bütün bu kalkınma hamlesi, hem hükümetin hem de sivil örgütlenmelerin, meslek odaları, sendikalar ve çiftçilerin, ulusal serbestleşme temelli bir program çerçevesinde uzlaşması ile sağlanmıştır.

Bütün bunlara rağmen, İrlanda mucizesinde de eleştirilen bazı hususlar vardır. Öncelikle bu gelişme A.B.D. kaynaklı sermaye ve şirketlere bağlıdır ve dünya ekonomisinin uzun süreli büyüme süreci içerisinde gerçekleşmiştir. Aslında, 1960'lı yıllarda İrlanda'nın yine A.B.D. kaynaklı sermaye ve dünyadaki uygun koşullara dayalı, bugün hatırlanmayan, başka bir mucizesi daha vardır. Bölgesel politikalar kadar uygun dünya koşullarının ve ülkeye gelmeye hazır bir sermayenin bulunması oldukça önemlidir. Öte yandan sağlanan vergi indirimleri nedeni ile birçok çok uluslu şirket 'transfer fiyatlaması' yoluyla, başka ülkelerdeki üretimi İrlanda'da göstererek, ülkedeki verimliliği arttırmış gözükmektedir (Murphy, 2000). Son olarak düşük ücretler ve sınırlı sosyal yardımlar nedeni ile gelir eşitsizliğinin arttığı da bilinmektedir. 2003 yılı itibari ile, sosyal transferler hesaba katıldıktan sonra bile, İrlanda'da nüfusun %21'i yoksulluk riski ile karşı karşıyadır (Kirby, 2004).

Avrupa'nın Silikon vadisi Sevilla

Endülüs'ün başkenti olan Sevilla 1980'lerin sonunda İspanya'nın yoksul bölgelerinden biridir. Çok zengin tarihi olan bölge on dokuzuncu yüzyıl sonu itibarı ile sanayisi gelişmemiş, alt yapısı olmayan, düşük eğitimli ve rekabetten uzak bir ekonomiye sahiptir. Buna karşılık, İspanya'nın AB üyesi olması ile birlikte, yoksul bir bölge olarak fonlardan en çok yararlanma hakkını elde etmiş oluyordu. Ayrıca, sermayenin ve emeğin serbestçe dolaşabilecek olması Sevilla için önemli bir fırsat olarak gözükmekteydi. Akdeniz ekseninin en batı ucunda yer alan bölgenin, deniz ve güneşin ötesinde tarihî yapısı nedeni ile kaliteli ve dolayısıyla da, yüksek getirili bir turizm mekânı olarak gelişmesi olası görünüyordu.

1990'lı yılların başında, İspanya'da iktidardaki hükümette yer alan ve bu bölgede yetişmiş iki bakanın özel destek ve çabaları ile büyük bir gelişme hamlesi geliştiren Sevilla, Expo'92 isimli Dünya Fuarı'na ev sahipliği yapma hakkını elde etmiştir. Bu Fuar fırsatı ile yapılacak yatırımlar daha uzun vadeli bir plana dönüştürülmüş ve Cartuja'93 projesi geliştirilmiştir. Temel amaç, yığınlaşma ekonomilerini harekete geçirerek Güney Avrupa'nın en büyük "TeknoKentini" yaratmaktır.

Proje dört temel direk üzerine kurulmuştu: altyapı yatırımları, eğitim, yabancı yatırım ve imaj yaratma. Ancak uygulamada bunlardan sadece ikisi, altyapı yatırımları ve 'imaj yaratma' ön plana çıkmıştır. Dünya Fuarı tanıtımı ile birlikte Sevilla büyük bir tanıtım kampanyası başlatmıştır. "İspanya'nın Vitriini", "Endülüs'ün Büyüme Kutbu", "Avrupa'yı Güney Amerika'ya Bağlayan Köprü" ve "Avrupa'nın Kaliforniyası" projenin sloganları olarak geliştirilmiş, bölgenin tarihi yapısı vurgulanmıştır. Altyapı yatırımları olarak telekomünikasyon temel alınmıştır. Öte yandan, Sevilla kentinin çevresinde ve içinde yeni yollar yapılmış, büyük bir havaalanı açılmıştır. Kenti Madrid'e bağlayan büyük bir otoyol projesi de bitirilmiştir.

Dışarıdan yatırım çekmek konusunda altyapı yatırımlarının yeterli olacağı düşünülmüş, İrlanda örneğinde görüldüğü gibi bir çabaya girilmemiştir. Bununla beraber, yerel firmaların uzmanlaşmamış olması ve rekabet karşısında zayıflığı düşünülerek, yerel girişimcilerin desteklenmesine de gerek görülmemiştir. Eğitim konusunda da çabalar oldukça sınırlı kalmıştır. Mesleki eğitimi geliştirmek önemsenmiş ancak, kentte kurulan üniversitede, Cartuja'93 projesinde kente biçilen teknokent fikrine ters biçimde, sadece sosyal ve insanî bilim bölümleri açılmıştır. Son olarak, bölgede yerleşik unsurlar, böylesine büyük bir projeyi anlayamayacakları endişesi ile karar mekanizmalarının dışında bırakılmıştır.

Bütün bu politikalar sonucunda, bugün itibarı ile, Sevilla hâlâ yoksul bölgelerden biridir. İspanya'nın diğer bölgelerinde eğitimde sağlanan başarı bu bölgede sağlanamamış, dışarıdan beklenen yatırımlar gelmemiştir. Öte yandan, yapılan altyapı yatırımları, özellikle de ulaşım yolları, kentin daha da yoksullaşmasına neden olmuştur. Daha önce gelişmiş olan Madrid ve Sevilla'nın Endülüslü rakibi Malaga'nın uyguladığı akılcı ve başarılı politikalar sonucu hızla gelişmesi, ulaşımın ucuzlamasıyla birleşince, zaten rekabete dayanamayacak olan Sevilla şirketlerini daha da zor durumda bırakmıştır.

Kaynak:

Murphy, A. E. (2000), 'The "Celtic Tiger": An Analysis of Ireland's Economic Growth Performance', *European University Institute Robert Schuman Center for Advanced Studies Discussion Paper* No.: 2000/16, Floransa.

Kirby, P. (2004), 'Globalization, the Celtic Tiger and Social outcomes: Is Ireland a Model or A Mirage?', *Globalizations*, Cilt 1, sayfa 205-222.

AB'nin uyguladığı güçlü bölgesel politikalara rağmen bugün gelinen noktada Avrupa içerisinde büyük bölgesel farklar bulunmaktadır. Nüfusun en tepedeki %25'i ile en alttaki %25'i arasındaki fark, eski on beş üye ele alındığında iki kat iken, yirmi beş üye için iki buçuk ve son katılan Bulgaristan ve Romanya da beraber düşünüldüğünde üç kata kadar yaklaşmıştır. Toplam AB nüfusunun en zengin %10'u ile en fakir %10'u arasındaki gelir farkına bakıldığında aranın daha da açık olduğu, beş kata kadar çıktığı, görülmektedir. Yeni katılan ülkelerdeki bölgelerin çok büyük kesiminde kişi başına

gelir AB ortalamasının yarısından daha azdır. İspanya, Portekiz ve Yunanistan'da ise önemli sayıda bölge, hâlâ %75 barajını aşmamış durumdadır. AB içinde zaten büyük olan bölgesel gelir farkları, yeni katılan on iki üye ile birlikte daha da artmış ve bölgesel politikalar daha da önemli hale gelmiştir.

Bölgesel politikaların etkileri üzerine ise çok farklı görüşler ortaya atılmaktadır. Son yayınlanan Eurostat Bölgesel İstatistikler Yıllığı (2007), son dönemde çevre ülkelerinin hızlı büyüme oranlarının yakalandığını, buna karşılık İtalya, Fransa ve Almanya gibi ülkelerde kimi bölgelerin çok yavaş büyüdüğü, hatta küçüldüğünü göstermektedir. Bununla beraber, aynı çalışmada, başkentler civarında önemli nüfus yığılması olduğu da bildirilmektedir. AB içerisinde eşitsizlikler üzerine yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunda, ülke düzeyinde yakınsama görülmesine rağmen ülke içerisindeki bölgeler arasındaki farkların arttığı yönünde bulgular vardır (örneğin, Puga, 2001). Bu da uygulanan bölgesel politikaların başarısı konusunda önemli soru işaretleri yaratmaktadır.

AB politikaları birbiriyle zıt iki söylemi içlerinde taşımaktadır. Bir yandan Birliği derinleştirecek olan ortak politikaların, örneğin ortak para politikası ve eşgüdümlü mali politikaların, üyelerin refahını arttıracak iddia edilmektedir. Öte yandan, artan ölçek getirisi ve dışsallıkların ülkeler ve bölgeler arasındaki uçurumu açacağı iddia edilmektedir. Özellikle de yukarıda sözü edilen ortak politikaların bölgesel kötü yan etkileri çeşitli raporlarda belirtilmektedir. Bu durumda, amaç Birliğin ortalama üyesinin refahını arttırmak ise, bölgeler arası farkların kaçınılmaz olduğunu kabul etmek gerekir. Ancak, bölgeler arası refah farklarının azaltılması temel amaç ise, bu durumda Birliğin etkinliğini arttırmak mümkün olmayabilir.

Kuşkusuz, bölgesel politikaların yokluğunda bölgesel farkların nasıl evrileceği konusunda fikir yürütmek mümkün değildir. Ancak, Boldrin ve Canova (2001), AB'nin temel aldığı kişi başı gelir değişkeninin, ortak bölgesel politikaların olmadığı dönemde daha hızlı yakınsadığı bulgusundan yola çıkarak, sonucun daha iyi olabileceğine işaret etmektedirler. Gerçekten de, Baro ve Sala-i-Martin (1991) 1980'lerin ortalarına kadar veri kullanarak yaptıkları çalışmalarında, Avrupa'da bölgeler arasında yakınsama olduğunu bulurken, 1980-1996 yılları arası veri kullanan Boldrin ve Canova (2001) yakınsama olmadığı sonucuna ulaşıyorlar. Buna karşılık, aynı çalışmada büyüme oranlarının birbirine yakınlaşmış olduğu ve kimi '*mucize*'lerin ve '*felaket*'lerin bu süreçte yer aldığı da görülmektedir.

Boldrin ve Canova (2001) çalışmalarında, bölgesel politikaların, ne kişi başına üretim, ne çalışan başına üretim, ne de (toplam faktör) verimliliğini arttırdığı yönünde kayda değer bir bulguya ulaşamamaktadırlar. Fonlardan en çok yararlanan ya da büyük ölçüde kamu yatırımlarının yapıldığı bölgelerin diğerlerinden daha hızlı geliştiğine dair sonuç da çıkarılamamaktadır. Yazarlar, AB içerisinde kalıcı bölgesel farkları açıklayan üç neden ileri sürmektedirler: toplam faktör verimliliği, tarımın üretim içindeki payı ve istihdam oranı. İlginçtir ki, bu üç unsur, çok benzer şekilde, Türkiye'deki bölgesel farkları açıklamaya da adaydır. AB içerisinde başarısı yüzünden öne plana çıkarılan İrlanda konusunda ise yazarlar, serbestleşmenin bu bölgedeki mucizenin temelinde yer aldığını iddia etmektedirler.

Bu çalışmadan çıkan sonuç oldukça önemlidir. Yazarlar, bu haliyle, AB bölgesel politikalarının '**rüşvet**' olmaktan öteye gidemediği, Birlik içerisindeki siyasal dengelerin dikte ettiği bir yeniden dağıtım mekanizması oldukları görüşünü öne sürmektedirler. Politikaların bölgesel eşitsizliği gideremediği ve gideremeyeceği görüşünden yola çıkarak, gelecekte de devam ettirilmeleri gerektiğini, ancak uzun süreli gelir transferlerinin zengin bölgeler tarafından kabul edilmeyerek, Birlik içerisinde daha büyük sorunlar çıkaracağını öngörmek mümkündür. Özellikle de yeni üye ülkelerin görece daha yoksul olmasının, yeni üyelere karşı olmayı getireceğini söylemek de yanlış olmayacaktır.

Yazarlar çözüm olarak, bir sonraki çalışmalarında da (Boldrin ve Canova, 2003) iddia ettikleri, üretim faktörlerinin serbest dolaşımının sağlanmasını önermektedirler. Daha önce Amerika Birleşik Devletleri deneyiminde görüldüğü gibi (Caselli ve Coleman, 1999), emeğin bölgeler ve sektörler arasındaki yeniden dağılımının hem bölgesel eşitsizliği hem de toplu büyümenin önkoşulu olarak görmektedirler. Kaldı ki, kurucularının başlangıçta öngördüğü daha derin bir Avrupa Birliği ancak üyelerinin içerisinde serbest dolaşabileceği bir yapı olması gerekirken, günümüzde hem eski üyeler arasında emeğin hareketliliği azdır, hem de yeni katılan ülkelere dolaşım kısıtlamaları getirilmektedir.

AB bölgesel politikalarının bir diğer eleştirisi de, uygulanan politikaların bölgesel eşitsizlik yaratmasının kaçınılmaz olduğudur. Uygulamaların dışsallıkları göz önüne alındığında sonuçlarının beklenenin tam tersi olması beklenmelidir. Yapısal fonlar içerisinde önemli bir kısım eğitime harcanmaktadır. Eğitimin önemi ve büyümeye pozitif etkisi, hem neoklasik yaklaşım hem de dışsallıkları vurgulayan tüm modellerde açıktır. Ancak, eğitim sektörel uzmanlaşma ile ilişkisi nedeni ile ayrı bir anlam da taşımaktadır. Geleneksel ticaret kuramlarının belirttiği gibi karşılaştırmalı üstünlükler uzmanlaşmayı

getirebileceği gibi, yeni ekonomik coğrafya modelleri, uzmanlaşmanın kendi kendini pekiştiren bir yapısı olduğu görüşünü savunmaktadır. Dolayısıyla, nasıl bir eğitimin hedeflenmesi gerektiği belirsizdir. Bir yandan sektöre özgü mesleki eğitim çalışanların ve bölgenin karşılaştırmalı üstünlüğünü arttırırken, diğer yandan genel eğitim çalışanların değişimlere daha çabuk uyum sağlamasını kolaylaştırmaktadır (Puga, 2001). İkinci varsayımın geçerli olduğu durumda, mesleki eğitime ayrılan kaynaklar boşa gitmekte, daha da kötüsü, bölgelerin değişime ayak uyduramaması sonucu geri kalmasına neden olabilmektedir.

Benzer şekilde, dışsallıklara dayalı modellerin öngördüğü ve çoklu dengelerin oluştuğu yapıların varsayıldığı bir dünyada, üretimin belirli bir merkezde gelişmesi veya eşgüdüm içerisinde yapılabilmesi arasında çelişki doğmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi firmaların yer seçimi tüm bölgeleri etkileyebilmektedir. Bu durumda, AB fonlarından şirketlere verilen desteklerin, bölgeler arasındaki dengeleri değiştirmesi kaçınılmazdır. Bu durumda, yerel hükümetlerin, yerel unsurlar çıkarına düzenledikleri belirli destek politikaları, diğer bölgelerin ve toplam refahın gelişmesine karşı sonuçlar doğurabilir.

AB bölgesel politikalarının beklenenin tersi sonuç verebilmesine en güzel örnek ulaşım yatırımlarında kendini göstermektedir. AB Komisyonu ulaşım altyapısının geliştirilmesini bölgesel kalkınma ve bölgesel farkların azaltılması için mutlak koşul olarak görmektedir. Nitekim, fonlardan çok önemli bir kısmı ulaşım altyapısı yatırımlarına harcanmaktadır (Eurostat, 2007). Unutulmaması gereken bütün bu yolların iki yönlü olmasıdır. Eğer, çeşitli AB belgelerinde belirtildiği gibi, büyük ölçülerde dışsallıklar ve ölçek ekonomileri var ise, ulaşımın kolaylaşması, hâlihazırda gelişmiş olan bölgelerin daha da hızlı büyümesine, az gelişmiş bölgelerin ise katma değeri düşük ve ölçek getiri olmayan alanlarda uzmanlaşmasına neden olacaktır. Bu da var olan bölgesel farkların artması ve kalıcı hâle gelmesi demektir.

B Ö L Ü M

DEĞERLENDİRME
VE SONUÇ

Bölgesel kalkınma, çok boyutlu doğası ve doğrusal olmayan yapısı nedeni ile oldukça çetrefilli bir sorundur. Bir yanda toplam refahın büyüme hızının ençoklanması, etkinliğin arttırılması, diğer yanda bölgeler arasında hakkaniyetin sağlanması gibi, iki ayrı ve zaman zaman birbirleriyle çelişebilen amaca ulaşabilecek bir tasarımın oluşturulmasını gerektirmektedir. Bu amaçlardan ilkinin, sürdürülebilir iktisadî büyümenin, tek başına bile, nasıl sağlanacağı, çok geniş büyüme yazınına rağmen, hâlâ tartışma konusudur. Öte yandan, bölgelerin farklı üretim yapıları ve dışsallıklar, ülke genelinde büyüme sağlamaya yönelik politikaların, bölgeler arası farklılıkların ve gelir uçurumlarının açılmasına neden olabileceğine işaret etmektedir.

İkinci amacın, hakkaniyetin, tanımlanmasında görülen farklılıklar da, uygulanacak politikaların seçimini zorlaştırmaktadır. Basit anlamıyla iktisadî eşitliğin ötesine geçilerek, sosyal dışlanma kavramı çerçevesinde oluşturulacak politikalar, sosyal hayatın birçok boyutunu içerecek biçimde kapsam genişlemesini gerektirmektedir. Bu durumda sadece iktisadî politikaların yeterli olamayacağı açıktır. Öte yandan, bölgeler arası gelir farklarının kapanması, ya da yaşam kalitesinin eşleştirilmesi de hakkaniyet adına sorunlar taşımaktadır. Birleşik Krallık'ta yaşanan durum, hakkaniyetin farklı tanımlarının sonuçları açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir (Duranton ve Monastiriotis, 2002). İncelenen 1980 ve 1990'lı yıllarda, Birleşik Krallık'ta, bölgeler arası ortalama gelir farkının açıldığı görülmekle beraber, benzer özelliklere sahip, fakat farklı bölgelerde yaşayan kişilerin gelir farklarının kapandığı görülmektedir. Bir başka deyişle, kişi özelinde hakkaniyetin arttığı görülürken, benzer özelliklere sahip bireylerin belirli mekânlarda toplandıkları anlaşılmaktadır. Bu durumda, bölgesel politikaların bölgeler arası gelir farklarını kapatmaya yönelik olmasının ne kadar savunulabilir olduğu tartışmalı hâle gelmektedir.

Bu tartışmalar, bölgesel kalkınma politikası oluşturulurken amacın ya da amaçların çok açık olarak tanımlanmasının önemine işaret etmektedir. Eğer amaç, geçmişte Türkiye'de olduğu gibi, ulusal büyüme ise, bölgesel kalkınmayı hakkaniyet üzerine kurmanın çok tutarlı olmadığı kabul edilmesi gerekmektedir. En azından, hakkaniyetin iktisadî yapı ile değil, sosyal tasarımlarla, gelirlerin yeniden dağıtımı ile sağlanacağı bilinmelidir. Öte yandan hakkaniyet tanımının da açık olması gerekmektedir. Eğer hedeflenen 'fırsat eşitliği', 'eşit işe eşit ücret' ise, bölgeler arasında ortalama kişilerin gelirleri arasında farkların olabileceğinin de bilinmesi gerekir.

Bir kez amaç belirlendikten sonra, uygulanacak olan politikaların da belirli özellikleri olacağı unutulmamalıdır. Daha önce belirtilen ve burada tekrar altı çizilen, temel ilkelere sürekli göz önünde tutulması gerekmektedir:

- Hiçbir politika sadece bir bölgeye, bir sektöre özgü olamaz. Makro ya da mikro düzeyde her politik uygulama, dışsallıklar nedeni ile tüm ülkeyi etkileyecektir.
- Gelişen teknoloji ve iktisadi uygulamalar mal ve faktör akışkanlığını hızlandırdığı ölçüde bölgesel politikaların etkisi artacaktır.
- Bazen uygulanan politikalardan sonuç alınamaması bu politikaların işe yaramaz olmalarından değil, yeterince güçlü olmamalarından kaynaklanıyor olabilir.
- Kimi önemsiz ve geçici gözükken politikalar beklenmedik, büyük ve kalıcı etkiler yaratabilir.
- Politika yapıcılarının beklenti oluşturma, yönetme ve eşgüdüm sağlayabilme gibi bir yetki ve sorumlulukları vardır.

Yeni Ekonomik Coğrafya kuramı tarafından, daha önce geliştirilmiş kuramlardan damıtılarak çıkarılan bu ilkeler bölgesel politika açısından büyük önem taşımaktadırlar ve geçmiş deneyimler bunların ne kadar değerli olduklarını göstermektedir. Bugün Türkiye’de GAP projesini sadece kapsadığı az sayıda il ile sınırlandırmak, bu projenin diğer bölgelere etkisi olmadığını düşünmek (ve bu konuda yeterince çalışma yapmamış olmak) büyük bir hata olacaktır. Örneğin, GAP bölgesinde sadece tarımsal alanların sulanmasının etkinleştirilmesi ile elde edilecek olan getirinin, Denizli’deki tekstil sektörüne ucuz ve kaliteli girdi sağlarken, Karadeniz bölgesinde çay üretimine olan talebi arttıracağına öngörülmesi gerekmektedir.

Altyapı yatırımlarının bir bölgenin kalkınmasında önemli rol oynadığı bir gerçektir. Ancak etkinin ne yönde olacağı ise o kadar açık değildir. Sevilla örneğinde olduğu gibi, ulaşımı kolaylaştıran yollar, gelişmiş diğer bölgelerden birçok ürünün çok daha ucuza bölgeye akmasını ve bölgede var olan ekonominin gelişmesini, amaçlanan aksine engelleyebilir. Kimi zaman da uygulanan politikalar, örneğin dışarıdan yatırım çekmeye yönelik altyapı yatırımları, yine Sevilla’da olduğu gibi yeterli olmayabilir. Bölgede var olan sosyal sermayenin yetersizliği, bölgeyi yeterince çekici kılmayabilir. Oysa ek küçük bir çaba ve finansman yoluyla yerel şirketlere sağlanacak destek ile, İrlanda’da olduğu gibi, dış yatırımcıların bölgeye ilgisi de arttırılabilir.

Öte yandan oluşturulan politikaların merkezden ve 'bilgili' kişilerin güdümünde kalması, toplumsal mutabakatın sağlanmamış olması, yerel unsurların politikalara etki ve katkılarının dışlanması uygulamada büyük eksiklikler ve aksaklıklar oluşturacaktır. Var olan çeşitli dışsallıkların, eşgüdüm sağlanmasını gerekli kıldığı açıktır. Geliştirilen stratejilere ve tasarımlara inanmayan, bunlardan beklentisi olmayan aktörlerin, bunlara verecekleri tepkilerin istenmeyen yönde olma ihtimalleri çok yüksektir.

Türkiye'de geçmişte uygulanan bölgesel politikaların ne kadar etkili olduğunu ölçebilmemiz mümkün değildir. Ancak şu anda içinde bulunulan durumun, ne ülkenin sürdürülebilir büyümesi açısından, ne de bölgeler arası hakkaniyet açısından tatminkâr olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu konuların ayrıntılı ve derinlemesine tartışılması ve ciddiye alınması gerekmektedir. Bir yandan, ülkenin çeşitli yörelerinde eğitimler verirken, öte yandan bölgelere dair sağlıklı verilerin toplanmıyor olması (2001 yılından bu yana bölgesel üretim rakamları yoktur.), eğitimlerin sonuçlarının değerlendirilmesini bile imkânsız kılmaktadır.

Bölgesel kalkınma projesinin Avrupa Birliği'nden nasıl kaynak yaratılır sorusuna indirgenmemesi gerekmektedir. Sonuçta, Türkiye Avrupa Birliği politika ve müktesabatına uyumlu olmak kadar, AB içerisinde yeni politikaların geliştirilmesine de katkı yapmak sorumluluğu ve yükümlülüğü içerisindedir ve böyle olmaya da kendini hazırlamak durumundadır.

EKLER

Ek-A: İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması

Düzyey 1	Düzyey 2	Düzyey 3	Düzyey 1	Düzyey 2	Düzyey 3	
İstanbul	İstanbul	İstanbul	Batı Karadeniz	Zonguldak	Zonguldak Bartın Karabük	
Batı Marmara	Tekirdağ	Edirne Kırklareli Tekirdağ		Kastamonu	Kastamonu	Çankırı Kastamonu Sinop
	Balıkesir	Balıkesir Çanakkale				
Ege	İzmir	İzmir		Doğu Karadeniz	Samsun	Amasya Çorum Samsun Tokat
	Aydın	Aydın Denizli Muğla				
	Manisa	Afyon Kütahya Manisa Uşak				
Doğu Marmara	Bursa	Bilecik Bursa Eskişehir	Kuzeydoğu Anadolu	Erzurum	Erzincan Erzurum Bayburt	
	Kocaeli	Bolu Kocaeli Sakarya Yalova Düzce				
Batı Anadolu	Ankara	Ankara	Ortadoğu Anadolu	Malatya	Bingöl Elazığ Malatya Tunceli	
	Konya	Konya Karaman				
Akdeniz	Antalya	Antalya Burdur Isparta	Güneydoğu Anadolu	Van	Bitlis Hakkari Muş Van	
	Adana	Adana İçel				
	Hatay	Hatay Kahramanmaraş Osmaniye				
Orta Anadolu	Kırıkkale	Kırşehir Nevşehir Niğde Aksaray Kırıkkale	Mardin	Şanlıurfa	Diyarbakır Şanlıurfa	
	Kayseri	Kayseri Sivas Yozgat				

Ek-B: Metinde Geçen Bazı Teknik Analizler Üzerine Notlar:

Theil Endeksi:

Theil endeksi ülke genelindeki gelir eşitsizliğini, bölgeler arası ve bölge içi olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Genel Theil endeksi şu şekilde gösterilir:

$$T_g = \sum_i \sum_j \frac{Y_{ij}}{Y} \log \left(\frac{Y_{ij}/Y}{N_{ij}/N} \right) \quad (B.1)$$

burada Y_{ij} ve N_{ij} sırasıyla, i bölgesinde yer alan j ilindeki geliri ve nüfusu göstermektedir. Y ve N ise toplam gelir ve nüfusa işaret etmektedirler

$$(Y = \sum_i \sum_j Y_{ij}, N = \sum_i \sum_j N_{ij}).$$

Benzer şekilde bölge içi gelir eşitsizliğini de

$$T_{bi} = \sum_j \frac{Y_{ij}}{Y_i} \log \left(\frac{Y_{ij}/Y_i}{N_{ij}/N_i} \right) \quad (B.2)$$

şeklinde gösterirsek, (B.1)deki endeksi

$$T_g = \sum_i \left(\frac{Y_i}{Y} \right) T_{bi} + \sum_i \frac{Y_i}{Y} \log \left(\frac{Y_i/Y}{N_i/N} \right) = T_{bi} + T_{ba} \quad (B.3)$$

olarak yazabiliriz. En son eşitlikteki birinci terim bölge içi eşitsizliği, ikinci terim ise bölgeler arası eşitsizliği gösterir.

Yakınsama

Neoklasik büyüme modelinin en basit haline göre ekonomik birimler birbirlerine yakınsayacaklar ve uzun vadede aynı refah düzeyine ulaşacaklardır. Modele göre başlangıçta görece yoksul olan birimler daha hızlı büyümelidirler. Bu anlamda neoklasik mutlak yakınsama öngörüsünün sınanması büyüme oranları ile başlangıç gelir düzeyi arasında ters orantılı bir ilişki olmasını gerektirir:

$$\Delta y_{i,t} = a + b y_{i,0} \quad (B.4)$$

$\Delta y_{i,t}$ i ilinde başlangıç yılından t zamanına kadar kişi başına gelirdeki değişimi, $y_{i,0}$ ise başlangıç yılındaki kişi başına geliri gösterir. Burada, a katsayısı da ulaşılabilecek uzun vadedeki gelir düzeyinin bir fonksiyonudur.

Tablo B.1’de verilen bu ilişkiyi ölçmek üzere kestirim sonuçları verilmektedir. Tabloda ilk sütunda 1980-2000 arası büyüme oranı ile başlangıç düzeyi arasındaki ilişkiye bakılırken, ikinci sütunda beşer yıllık büyüme oranları kullanılarak dört dönem bir arada havuzlanarak elde edilen sonuçlar verilmektedir.

Neoklasik model, ekonomik birimlerin temel parametrelerinde fark olması halinde koşullu yakınsama olacağını, her bir ekonomik birimin farklı dengelere yakınsamasını, öngörmektedir. Bu da (B.4) denklemindeki a katsayısının her il için ayrı tahminini gerektirir. Bu tahmin ancak her il için zaman serisi verileri olduğu zaman panel veri yöntemleri ile yapılabilir. Tablo (B.1)’deki son sütunda panel kestirim ile elde edilen yakınsama katsayı tahminleri verilmektedir. Her bir il için tahmin edilen uzun vade dengesi sonuçları verilmemiş, ancak metin içerisinde Şekil 3’te gösterilmiştir.

Tablo B.1: Mutlak Yakınsama

	Kesit	Havuz	Panel
<i>Kişi Başına İKD</i>			
Katsayı	0.0019 (0.0025)	-0.0011 (0.0041)	-0.1760*** (0.0152)
R²	0.0091	0.0004	0.6335
<i>Çalışan Başına İKD</i>			
Katsayı	-0.0037 (0.0026)	-0.0038 (0.0042)	-0.1690*** (0.0153)
R²	0.0307	0.0042	0.6047

Kesit ve Havuz kestirim sonuçları En Küçük Kareler yöntemi ile elde edilmiştir.

Parantez içerisindeki rakamlar standart hatayı göstermektedir.

*** %1 güven aralığında istatistikî anlamlılığa işaret etmektedir.

Pay Analizi

Metinde anlatıldığı gibi, bir bölgenin verimliliğinin ülke genelinde farkı üçe ayrıştırılabilir:

$$(V_i) - (V) = \sum_j (P_i^j - P^j) V^j + \sum_j (V_i^j - V^j) P^j + \sum_j (P_i^j - P^j) (V_i^j - V^j) \quad (\text{B.5})$$

burada V_i^j ve P_i^j i bölgesinde j sektörünün verimliliğini ve istihdam içerisindeki payını; V^j ve P^j j sektörünün ülke genelindeki verimlilik ve istihdam payını göstermektedir. Daha kısa olarak ifade edilirse:

$$(V_i) - (V) = \text{SK} + \text{VA} + \text{TB} \quad (\text{B.6})$$

biçiminde yazılabilir.

İller bazında her bir bileşen hesaplandıktan sonra, verimlilik farklarının varyansı hesaplanmıştır. Elde edilen varyans ayrıştırması Tablo B.3'de gösterilmiştir:

Tablo B.3: Pay Analizi: Varyans Ayrıştırması

	1980	1990	2000
Var(SK)/Var($V_i - V$)	0.2379	0.2496	0.3110
Var(VA)/Var($V_i - V$)	0.3531	0.7580	0.7141
Var(TB)/Var($V_i - V$)	0.1090	0.2052	0.1885
2xCov/Var($V_i - V$)	0.2999	-0.2128	-0.2136

Verimlilik avantajı etkisinin 2000 yılında çok büyük önem kazandığı görülmektedir. Ancak 1980 ve 2000 yılları arasında en büyük farklılık ortak-varyans teriminin büyüklüğü çok değişmemekle beraber artı değerden eksi değere dönmesidir. Bu da, bölgelerin bir etkiden yararlanırken diğer etkiden kazanımlarını kaybettikleri anlamına gelmektedir.

Her bir etkinin toplam verimlilik farkı ile ilişkisini anlamak üzere, verimlilik farkının her bir bileşen ile ayrı regresyonu tahmin edildi. Elde olan verilerle zaman sabit etkili panel regresyon (time fixed effects panel regression) kullanılarak elde edilen R-kare değerlerine bakarak, sektörel-karışım ve verimlilik-avantajı etkilerinin eşit değerde önemli olduklarını söyleyebiliriz. Buna karşılık tahsisi bileşeni çok fazla bir değişimi açıklayamamaktadır.

Tablo B.4: Pay Analizi: Panel Regresyon Sonuçları

	Katsayı	St. Hata	R-kare
Sabit	0.056	(0.106)	0.6765
SK	1.568	(0.065)	
Sabit	-0.150	(0.112)	0.6277
VA	1.004	(0.047)	
Sabit	-0.440	(0.181)	0.0282
TB	-0.244	(0.135)	
Sabit etki katsayıları gösterilmemiştir.			

Uzmanlaşma

Uzmanlaşmanın çok çeşitli şekillerde ölçülebilmektedir (Aiginger ve diğ., 1999). Bu çalışmada kullanılan ölçüt, benzersizlik ölçütleri sınıfındandır ve şu şekilde tanımlanmıştır:

$$U_i = \sum_{s=1}^S \left| \frac{E_i^s}{E_i} - \frac{E^s}{E} \right| \quad (B.7)$$

ki, E_i^s i ilinde, s sektöründe çalışan sayısını, E^s , s sektöründe çalışan toplam sayıyı, E ise ülke genelinde toplam çalışan sayısını göstermektedir. Eğer bir bölgede sektör payları ülke geneli ile aynı ise, o bölgede uzmanlaşma olmadığı söylenebilir; bu durumda U_i 'nin alacağı değer sıfır olacaktır. Endeksin alabileceği en yüksek değer ise ikidir ve endeks değeri arttıkça bölgenin ülke geneline göre daha uzmanlaştığı anlaşılmaktadır.

Tablo B.5: Büyüme ve Uzmanlaşma (Ana Sektörler)

Büyüme				
	Mod. (1)	Mod. (2)	Mod. (3)	Mod. (4)
Baş. Değ.	-0.0649 (0.0107)***	-0.0705 (0.0112)***	-0.0989 (0.0142)***	-0.1136 (0.0158)***
Uzm.		0.1336 (0.0811)	0.1108 (0.0788)	0.1953 (0.0890)**
Tar. Pay.			-0.3133 (0.1012)***	-0.3560 (0.1043)***
R²	0.4403	0.4519	0.4904	0.4960
Verimlilik Artışı				
Baş. Değ.	-0.0933 (0.0154)***	-0.1062 (0.0152)***	-0.1603 (0.0170)***	-0.1640 (0.0177)***
Uzm.		0.2629 (0.0761)***	0.2038 (0.0697)***	0.2376 (0.0766)***
Tar. Pay.			-0.4608 (0.0850)***	-0.4649 (0.0875)***
R²	0.3756	0.4288	0.5362	0.5396

Mod. (4) Ankara, İstanbul, İzmir ve Kocaeli'nin dışarıda bırakıldığı modeldir.

Parentez içinde standart hatalar gösterilmiştir.

* %10; ** %5; *** %1 derecesinde istatistikî anlamlılığa işaret etmektedir.

Sabit etki katsayıları gösterilmemiştir.

Bu endeks, hem tek haneli sektörler için (tarım, madencilik, imalat sanayi, enerji, inşaat, taşımacılık, ticaret ve hizmet sektörleri), hem de imalat sanayi içerisinde, USSS Rev. 2 sınıflandırmasına göre iki haneli endüstriler için hesaplandı. 1980 ile 2000 yılları endekslerinin bağıntısı, ilk tanım için %80, imalat sanayi endüstrileri için %58'dir. Endeks değerleri bağımlı değişken, zaman değişkeni ise bağımsız değişken olarak kullanılan regresyonlarda, zaman değişkeni katsayısı istatistikî olarak hep anlamsız çıkmıştır.

Tablo B.6: Büyüme ve Uzmanlaşma (İmalat Sanayii)

	Büyüme		Verimlilik Artışı	
	Mod. (1)	Mod. (2)	Mod. (1)	Mod. (2)
Baş. Değ.	-0.4726 (0.0619)***	-0.4698 (0.0614)***	-0.6402 (0.0766)***	-0.6422 (0.0769)***
Uzm.		0.5341 (0.2780)*		0.1109 (0.2270)
R²	0.3975	0.4102	0.3546	0.3555

Parentez içinde standart hatalar gösterilmiştir.

* %10; ** %5; *** %1 derecesinde istatistikî anlamlılığa işaret etmektedir.

Sabit etki katsayıları gösterilmemiştir.

Büyüme ile uzmanlaşma arasındaki ilişkiyi belirlemek üzere, beş yıllık büyüme oranları ve başlangıç yılı değerleri kullanılarak panel veri tabanı hazırlanmış ve yapılan regresyonlardan Tablo B.6'daki sonuçlar elde edilmiştir. Uzmanlaşmanın (büyük iller dışarıda bırakıldıktan sonra) büyüme ve verimlilik artışına olumlu katkı yaptığı görülmektedir. Ters etkisi bulunan tarımın payı kontrol edildikten sonra da bu bulgu geçerliliğini, katsayı küçülmesine rağmen, korumaktadır. Uzmanlaşmadan gelen olumlu etkinin, eğer uzmanlaşma tarımda ise tamamen izale edildiği, regresyon sonuçlarından, anlaşılmaktadır.

Yığılma

Çalışmada kullanılan ölçüt, uzmanlaşma ile benzer şekilde, benzersizlik ölçütleri sınıfındadır ve şu şekilde tanımlanmıştır:

$$Y_i = \sum_{i=1}^I \left| \frac{E_i^s}{E^s} - \frac{E_i}{E} \right| \quad (\text{B.8})$$

ki, E_i^s i ilinde, s sektöründe çalışan sayısını, E^s , s sektöründe çalışan toplam sayıyı, E ise ülke genelinde toplam çalışan sayısını göstermektedir. Eğer bir bölgede sektör payları ülke geneli ile aynı ise, o bölgede uzmanlaşma olmadığı söylenebilir; bu durumda U_i 'nin alacağı değer sıfır olacaktır. Endeksin alabileceği en yüksek değer ise ikidir ve endeks değeri arttıkça bölgenin ülke geneline göre daha uzmanlaştığı anlaşılmaktadır.

Verdoorn Yasası

Verdoorn yasası emek verimliliğindeki, vb , artış ile üretimdeki artış, $üb$, arasında basit bir ilişki olduğunu öne sürmektedir:

$$vb_j = a + b üb_j \quad (B.9)$$

Bu ilişki $j=1, \dots, J$ bölge üzerinden, genellikle beş ya da on yıllık büyüme oranları hesaplanarak tahmin edilir. Çalışmalar genellikle imalat sanayii üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak verimlilik artışı, üretimdeki artış ile istihdamdaki artışın, eb , farkı olduğundan, iki değişken arasında zorunlu bir bağıntı olacaktır. Bu nedenle, verimlilik artışı $vü = üb - eb$ olarak yazılıp denklemde yerine koyulduktan sonra

$$eb_j = c + d üb_j \quad (B.10)$$

ilişkisi elde edilir. Katsayılar arasındaki ilişki ise $c = -a$ ve $d = (1-b)$ biçimindedir. Metinde geçen ölçek getirisi tahminleri, bu ilişkinin panel veri yöntemleri ile tahmin edilmesi ve faktör paylarının eşit olduğu, sermaye stoğundaki artışın üretim artışına denk geldiği varsayımları ile elde edilmiştir.

Tablo B.7: Verdoorn Yasası Sınaması

	Verdoorn Katsayısı	R-kare	Ölçek Getirisi
<i>Gıda, İçki, Tütün</i>	0.3426 (0.0453)***	0.3950	1.207
<i>Dok. ve Giyim Eşyası</i>	0.5035 (0.0417)***	0.7454	1.336
<i>Orm. Ürün. ve Mob.</i>	0.4108 (0.0512)***	0.5679	1.258
<i>Kağıt ve Basım</i>	0.4581 (0.0419)***	0.7168	1.297
<i>Kimya</i>	0.3288 (0.0449)***	0.5549	1.197
<i>Taş ve Toprak</i>	0.3145 (0.0318)***	0.5775	1.187
<i>Metal</i>	0.4664 (0.0629)***	0.6324	1.304
<i>Metal Eşya</i>	0.5187 (0.0462)***	0.6404	1.350
<i>Diğer İmalat</i>	0.3629 (0.0995)***	0.6008	1.222
<i>Türkiye^b</i>	0.4011 (0.0435)***	0.4799	1.251

Parentez içinde standart hatalar gösterilmiştir.

* %10; ** %5; *** %1 derecesinde istatistikî anlamlılığa işaret etmektedir.

Sabit etki katsayıları gösterilmemiştir.

KAYNAKÇA

- Aiginger, K. ve S. Davies (2004), 'Industrial Specialization and Geographic Concentration: Two Sides of the Same Coin? Not for the European Union', *Journal of Applied Economics*, Cilt 7, sayfa 231-248.
- Armstrong, H. ve J. Taylor (2000), *Regional Economics and Policy*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Akçomak S. Ve Z. Kasnakoğlu (2002), 'The determinants of earnings differentials in Ankara and Istanbul', *ERC Working Papers in Economics*, Sayı 01/02.
- Altınbaş, S., F. Doğruel ve M. Güneş (2002), 'Türkiye'de Bölgesel Yakınsama: Kalkınmada Öncelikli İller Politikası Başarılı Mı?', *VI. ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi*, 11-14 Eylül, Ankara.
- Altuğ, S. ve A. Filiztekin (2002), 'Scale Effects, Time-varying Markups, and Cyclical Behavior of Primal and Dual Productivity', *Applied Economics*, Cilt 34, sayfa 1687-1702.
- Baldwin, R., R. Forslid, P. Martin, G. Ottaviano ve F. Robert-Nicoud (2003), *Economic Geography and Public Policy*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Barro, R. J. ve X. Sala-i-Martin (1991), 'Convergence Across States and Regions', *Brookings Papers on Economic Activity*, Sayı 1, sayfa 107-182.
- Barro, R. J. ve X. Sala-i-Martin (1992), 'Convergence', *Journal of Political Economy*, Cilt 100, sayfa 223-251.
- Bellini, N. Ve F. Pasquini (1998), 'The Case of ERVET in Emilia-Romagna: Towards a Second-generation Regional Development Agency', Halkier, H., M. Danson ve C. Damborg (der.), *Regional Development Agencies in Europe* içinde, Londra, Jessica Kingley.
- Boldrin, M. ve F. Canova (2001), 'Inequality and Convergence in Europe's Regions: Reconsidering European Regional Policies', *Economic Policy*, Cilt 16, sayfa 205-253.
- Boldrin, M. ve F. Canova (2003), 'Regional Policies and EU Enlargement', *CEPR Discussion Paper No.:* 3744.
- Brackman, S., H. Garretsen ve C. Van Marrewijk (2001), *An Introduction to Geographical Economics*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Brennan, A., J. Rhodes ve P. Tyler (1998), 'New Findings on the Nature of Economic and Social Exclusion in England and the Implications for New Policy Initiatives', *University of Cambridge, Department of Land Economics Discussion Paper*, Sayı 101.
- Caselli, F. ve W. J. Coleman (1999), 'How Regions Converge?', *CEPR Discussion Paper No.:* 2191.

- Devlet Planlama Teşkilatı (2000), *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, DPT Yayını, Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı (2006), *Dokuzuncu Kalkınma Planı*, DPT Yayını, Ankara.
- Dinçer, B., M. Özaslan ve E. Satılmış (1996), *İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
- Dinçer, B. ve M. Özaslan (2004), *İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, 2004*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
- Dixon, R.J. ve A.P. Thirlwall (1975), 'A Model of Regional Growth Rate Differentials Along Kaldorian Lines', *Oxford Economic Papers*, Cilt 27, sayfa 201-214.
- Doğruel, F. (2006), 'Türkiye'de Bölgesel Politikalar', Eraydın, A., (der.), *Değişen Mekan, Mekansal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalara Toplu Bakış: 1923-2003* içinde, Ankara, Dost Yayınları, Sayfa 164-195.
- Doğruel, F. ve Doğruel, S. (2003), 'Türkiye'de Bölgesel Gelir Farklılıkları ve Büyüme', Köse, A.H., Şenses, F. ve Yeldan, E. (der.), *İktisat Üzerine Yazılar I: Küresel Düzen, Birikim, Devlet ve Sınıflar-Korkut Borataav'a Armağan* içinde, İstanbul, İletişim Yayınları, Sayfa 287-318.
- Duranton, G. ve V. Monastiriotis (2002), 'Mind the Gaps: The Evolution of Regional Earnings in the UK, 1982-1997', *Journal of Regional Science*, Cilt 42, sayfa 219-256.
- Elvan, L., N. Sorguç, L.B. Kazancık ve A. Öztürk (2005a), *Bölgesel Gelişme ve Sektör-Bölge Yığılaşmaları*, TÜSİAD Yayını, İstanbul.
- Elvan, L., N. Sorguç, L.B. Kazancık ve A. Öztürk (2005b), *Türkiye'de Bölgesel Gelişme Politikaları: Sektör-Bölge Yığılaşmaları*, TÜSİAD Yayını, İstanbul.
- Erlat, H. (2005), 'Türkiye'de Bölgesel Yakınsama Sorununa Zaman Dizisi Yaklaşımı', Erlat, H. (der.), *Bölgesel Gelişme Stratejileri ve Akdeniz Ekonomisi* içinde, Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını, Ankara, Sayfa 251-276.
- Eraydın, A. (2007), 'Genel Değerlendirme Paneli' ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve TEPAV (der.), *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde, ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve TEPAV, Ankara.
- Esteban, J. (2000), 'Regional Convergence in Europe and Industry Mix: A Shift-share Analysis', *Regional Science and Urban Economics*, Cilt 30, sayfa 353-364.
- EUROSTAT (2007), *Eurostat Regional Yearbook, 2007*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Filiztekin, A. (1998), 'Convergence Across Industries and Provinces in Turkey', *Koç University Working Paper Series*, Sayı 1998/08.

- Filiztekin, A. (2001), 'Openness and Productivity Growth in Turkish Manufacturing', *Sabancı Üniversitesi Tartışma Tebliğleri*, Sayı 0104.
- Filiztekin, A. (2002), 'Agglomeration and Growth in Turkey, 1980-1995', *Sabancı Üniversitesi Tartışma Tebliğleri*, Sayı 0201.
- Filiztekin, A. (2005), 'Bölgesel Büyüme, Eş-hareketlilik ve Sektörel Yapı', Erlat, H. (der.), *Bölgesel Gelişme Stratejileri ve Akdeniz Ekonomisi* içinde, Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını, Ankara, sayfa 209-228.
- Filiztekin, A. Ve B. Şener (2005), 'Türkiye'de Kent Nüfusunun Evrimi', *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu II*'de sunulmuş çalışma, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Fujita, M., P. Krugman ve A. Venables (1999), *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Fujita, M. ve J.-F. Thisse (2002), *Economics of Agglomeration*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gezici, F. (2004). 'New Regional Definition and Spatial Analysis of Regional Inequalities in Turkey Related to the Regional Policies of EU', *ERSA 44. Kongresi*'nde sunulmuş makale.
- Gezici, F. ve G.J. Hewings (2003). 'Spatial Analysis of Regional Inequalities in Turkey', *Avrupa Bölge Bilimi 43. Kongresinde* sunulmuştur.
- Gezici, F. ve G.J. Hewings (2004). 'Regional Convergence and the Economic Performance of Peripheral Areas in Turkey', *Review of Urban & Regional Development Studies*, Cilt 16, Sayı 2, sayfa 113-132.
- Göymen, K. (2005), 'Türkiye'de Bölge Politikalarının Evrimi ve Bölgesel Kalkınma Ajansları', Göymen, K. (der.), *Yerel Kalkınma İçin Ortaklıklar* içinde, İstanbul Politikalar Merkezi yayını, İstanbul, sayfa 35-60.
- Hanson, G. (1998), 'Regional Adjustment to Trade Liberalization', *Regional Science and Urban Economics*, Cilt 28, sayfa 419-444.
- Henderson, J. V., T. Lee and Y. J. Lee (2001), 'Scale externalities in Korea', *Journal of Urban Economics*, Cilt 49, sayfa 479-504.
- Hirschman, A. (1958), *Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven.
- Ildırar, M. (2004), *Bölgesel Kalkınma ve Gelişme Stratejileri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Kaldor, N. (1966), 'Causes of the Slow rate of Economic Growth of the UK', F. Targeti ve A. P. Thirlwall (der.) *The Essential Kaldor* içinde, Gerald Duckworth, Londra.
- Kaldor, N. (1970), 'The Case for Regional Policies', *Scottish Journal of Political Economy*, Cilt 18, sayfa 337-348.

- Karaca, O. (2004), 'Türkiye'de Bölgeler Arası Gelir Farklılıkları: Yakınsama Var Mı?', *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni* Sayı 2004/07.
- Kırdar, M. Ve Ş. Saraçoğlu (2007), 'Migration and Regional convergence: An Empirical Investigation for Turkey', *Munich Personal Repec Archive* Sayı 2648, <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/2648/>.
- Kirby, P. (2004), 'Globalization, the Celtic Tiger and Social Outcomes: Is Ireland a Model or a Mirage', *Globalizations*, Cilt 1, sayfa 205-222.
- Krugman, P. (1991a), *Geography and Trade*, Leuven Univeristy Pres, Leuven.
- Krugman, P. (1991b), 'Increasing Returns and Economic Geography', *Journal of Political Economy*, Cilt 99, sayfa 483-499.
- Kumral, N. (2007), 'Bölgesel rekabet Gücünü Arttırmaya Yönelik Politikalar' ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve TEPAV (der.), *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde, ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve TEPAV, Ankara.
- Lucas, R. E. (1976), 'Econometric Policy Evaluation: A Critique', K. Brunner ve A. Meltzer (der.), *The Phillips Curve and Labour Markets* içinde, North-Holland Publishing Company, sayfa 19-46.
- Lucas, R. E. (1988), 'On the Mechanisms of Economic Development', *Journal of Monetary Economics*, Cilt 22, sayı 1, sayfa 3-42.
- Maier, G. (1998), 'History, Spatial Structure, and Regional Growth: Lessons for Policy Making', *Institute for Urban and Regional Studies, Vienna University of Economics and Business Administration Discussion Paper Series*, Sayı sre-63.
- Malizia, E.E. ve E.J. Feser (2004), *Understanding Local Economic Development*, Rutgers University Center for Urban Policy Research Publication, New Jersey.
- Mankiw, G., D. Romer ve D. Weil (1992), 'A Contribution to the Empirics of Economic Growth', *Quarterly Journal of Economics* Cilt 107, sayfa 107-137.
- Martin, R. (2003), 'Institutional Approaches in Economic Geography', Sheppard, E. ve T.J. Barnes (der.), *A Companion to Economic Geography* içinde, Blackwell Publishing, Oxford, sayfa 187-201.
- Martin, R. ve P. Sunley (1998), 'Slow Convergence? Post Neo-classical Endogenous Growth Theory and Regional Development', *Economic Geography*, Cilt 74, sayfa 201-227.
- McCombie, J.S.L. ve M. Roberts (2007), 'Returns to Scale and Regional Growth: The static-dynamic Verddorn Law Paradox Revisited,' *Journal of Regional Science*, Cilt 47, sayfa 179-208.

- Murphy, A. E. (2000), 'The "Celtic Tiger": An Analysis of Ireland's Economic Growth Performance', *European University Institute Robert Schuman Center for Advanced Studies Discussion Paper* No.: 2000/16, Floransa.
- Myrdal, G. (1957), *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Duckworth, Londra.
- Neary, P. (2001), 'Of Hype and Hyperbolas: Introducing the New Economic Geography,' *Journal of Economic Literature*, Cilt 39, sayfa 536-561.
- ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve TEPAV (2007), *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve TEPAV, Ankara.
- Ottoviano, G.I.P. (2003), 'Regional Policy in the Global Economy: Insights from New Economic Geography', *Regional Studies*, Cilt 37, sayfa 665-673.
- Ökem, Z. G. (2007), *Micro and Macro Aspects of Health Economics in Turkey*, Marmara Üniversitesi, İktisat Bilim Dalı Doktora Tezi.
- Özaslan, M. (2006). 'Spatial Development Tendencies and Emergence of New Industrial Districts in Turkey in the Post-1980 Era', *ERSA 46. Kongresi*nde sunulmuş makale.
- Özötün, E. (1988), *Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılasının İller İtibariyle Dağılımı 1979-1986*. İstanbul Sanayi Odası Yayını no. 1988.8.
- Payne, D. ve R. J. Bennett (2003), 'Regional Development Agencies in the United Kingdom', *Rationality and Society*, Cilt 15, sayfa 44-63.
- Peck, J. (2003), 'Places of Work', Sheppard, E. ve T.J. Barnes (der.), *A Companion to Economic Geography* içinde, Blackwell Publishing, Oxford, sayfa 133-148.
- Pike, A., A. Rodriguez-Pose ve J. Tomaney (2006), *Local and Regional Development*, Routledge, Londra.
- Porter, M.E. (1990), *The Competitive Advantage of Nations*, Free Pres, New York.
- Puga, D. (2001), 'European Regional Policies in the Light of Recent Location Theories', *CEPR Discussion Paper*, No.: 2767.
- Quah, D. (1993), 'Empirical Cross-section Dynamics in Economic Growth', *European Economic Review*, Cilt 37, sayfa 426-434.
- Richardson H. W. ve P. M. Townroe (1986), 'Regional Policies in Developing Countries', P. Nijkamp (der.), *Handbook of Regional and Urban Economics* içinde, Elsevier Science Publishers, Amsterdam, sayfa 647-678.
- Romer, P. M. (1986), 'Increasing returns and Long-run Growth', *Journal of Political Economy*, Cilt 94, sayfa 1002-1037.

- Romer, P. M. (1990), 'Endogenous Technological Change', *Journal of Political Economy*, Cilt 98, sayfa S71-S101.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1990), 'Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe', *The Economic Journal*, Cilt 53, sayfa 202-211.
- Piore, M.J. ve C.F. Sabel (1984), *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, Basic Boks, New York.
- Saygılı, Ş., C. Cihan ve Z. Yavan (2006), *Eğitim ve Sürdürülebilir Büyüme: Türkiye Deneyimi, Riskler ve Fırsatlar*, TÜSİAD Büyüme Stratejileri Dizisi No: 7, İstanbul.
- Saygılı, Ş., C. Cihan ve H. Yurtoğlu (2005), *Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme (1972 - 2003)*, TÜSİAD Büyüme Stratejileri Dizisi No: 6, İstanbul.
- Scitovsky, T. (1954), 'Two Concepts of External Economies', *Journal of Political Economy*, Cilt 62, sayfa 143-151.
- Solow, R. (1956), 'A Contribution to the Theory of Economic Growth', *Quarterly Journal of Economics*, Cilt 70, Sayı 1, sayfa 65-94.
- Starrett, D. (1978), 'Market Allocations of Location Choice in a Model with free Mobility', *Journal of Economic Theory*, Cilt 17, sayfa 21-37.
- Stimson, R.J., R.R. Stough ve B.H. Roberts (2006), *Regional Economic Development: Analysis and Planning Strategy*, Springer, New York.
- Sunley, P. (2003), 'Urban and Regional Growth', Sheppard, E. ve T.J. Barnes (der.), *A Companion to Economic Geography* içinde, Blackwell Publishing, Oxford, sayfa 187-201.
- Tansel, A. ve N. D. Güngör (1997), 'The Educational Attainment of Turkey's Labor Force: A Comparison Across Provinces and Over Time', *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt 24.
- Tekeli, İ. (1998), 'Türkiye'de İçgöç Sorunsalı Yeniden Tanımlanma Aşamasına Geldi', A. İçduygu, İ. Sirkeci ve İ. Aydınğün (der.), *Türkiye'de İçgöç* içinde, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, sayfa 7-37.
- Tekeli, T. (2007), 'Genel Değerlendirme Paneli' ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve TEPAV (der.), *Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde, ODTÜ Mimarlık Fakültesi ve TEPAV, Ankara.
- Temel, T., A. Tansel ve P.J. Albersen (1999), 'Convergence and Spatial Patterns in Labor Productivity: Nonparametric Estimations for Turkey', *Journal of Regional Analysis and Policy*, Cilt 29, Sayı 1, sayfa 3-19.
- TÜSİAD (1999), *Türkiye'nin Fırsat Penceresi: Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri*, İstanbul.

